

განვითარებული შუა საუკუნეების ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები დმანისიდან

საკვანძო სიტყვები: არქეოლოგიური გათხრები, შუა საუკუნეები, სამაროვანი, მემორიალური ძეგლი, სამარხი, ინდივიდუალური სამარხი, კოლექტიური სამარხი, ორმოსამარხი, ქვის სამარხი, საფლავის ქვა, ჩონჩხი, ეპიტაფია, ასომთავრული წარწერა, ქართულწარწერიანი საფლავის ქვა, სამარხეული ინვენტარი, დაკრძალვის წესი, მონეტა

შესავალი

ქართულწარწერიანი მემორიალური ძეგლები, რომლებიც დანამდვილებით განვითარებული შუა საუკუნეების ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში (XI-XIV სს) ექცევა, დღეს ჩვენს ხელთ არსებული ისტორიულ-არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, უაღრესად დიდი იშვიათობაა. ამ რიგის ძეგლებზე საუბრისას, ბედნიერი შემთხვევის წყალობით საქართველოში აღმოჩენილი სულ რამდენიმე ეპიტაფიანი საფლავის ქვა შეიძლება გავიხსენოთ რუსთავიდან, დმანისის მუნიციპალიტეტის ნასოფლარ ვარძაგარადან, გელათიდან და სხვ. [ჭილაშვილი 1958:148-149; ბერძენიშვილი 1998:69-72; სილოგავა 2000:26; 153, სურ. 9; 164, სურ. 24].¹ აღნიშნული თემის შესახებ არსებული მონაცემების ესოდენმა სიმცირემ, სამეცნიერო წრეებში სხვადასხვა მოსაზრება გააჩინა იმის თაობაზე, თუ რა ფაქტორებით შეიძლებოდა ყოფილიყო განპირობებული ეს მოვლენა. მაგალითად, ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ასეთი ვითარების მიზეზი შეიძლებოდა ყოფილიყო ადრე შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული, ინდივიდუალური სამარხის მოშლის წესი და კოლექტიური დაკრძალვის წესის გავრცელება, რომელიც

¹ ამ შემთხვევაში გამონაკლისია დღევანდელ სომხეთში, ისტორიული ქართული პროვინციის – ლორეს ტერიტორიაზე, XII-XIII საუკუნეების ქალკედონურ ტაძრებთან გამოვლენილი მემორიალური ხასიათის ეპიგრაფიკული ძეგლები [Մուրադյան 1966:30-48; ჯოჯუა, გაგოშიძე 2012-2013:258-331].

სამარხის დროდადრო გახსნას და ხელახლა დახურვას მოითხოვდა. ამდენად, არსებული ვითარება, კოლექტიურ სამარხზე კონკრეტული გარდაცვლილი პირისადმი წარწერიანი მონუმენტის აღმართვას აზრს უკარგავდა [ლომთათიძე 1977:74; ნადირაძე 2001:106]. კიდევ ერთი მოსაზრების მიხედვით, ქართველებს გვიან შუა საუკუნეებამდე ტრადიციად არ ჰქონდათ საფლავის ქვაზე წარწერის შესრულება. ამითვე ხსნიდნენ უშუალოდ დმანისის ნაქალაქარის სამაროვანზე, სხვა, არაბულ და სომხურწარწერიანი მემორიალური ძეგლების გვერდით ქართულწარწერიანი ქვების არარსებობასაც [მუსხელიშვილი 1938:441].

ეს სტატია ეძღვნება დმანისის სამაროვანზე აღმოჩენილი ორი ქართულწარწერიანი საფლავის ქვის სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანას და მათთან დაკავშირებული საველე-არქეოლოგიური დოკუმენტაციის პუბლიკაციას;² იმედი გვაქვს, რომ პუბლიკაციაში წარმოდგენილი მცდელობა ამ ძეგლების ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური ნიშნებით განსაზღვრისა, გარკვეულწილად ხელს შეუწყობს ზემოთ აღნიშნული პრობლემის გადაჭრას.

ნაქალაქარი დმანისი

დმანისი მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლია აქ წარმოდგენილი სამი ძირითადი ეპოქით – ქვედა პალეოლითის სადგომ-ადგილსაპოვებლით, გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის ნამოსახლარით და შუა საუკუნეების ქალაქის ვრცელი არქეოლოგიური, ისტორიულ-არქიტექტურული ნაშთებით. ეს უკანასკნელი ჩვენი კვლევის უშუალო საგანია.

დმანისის შუა საუკუნეების ნაქალაქარი (მოიცავს 13 ჰა) მდინარეების, მაშავერასა და ფინეზაურის შესართავთან წარმოქმნილ მაღალ ვულკანურ კონცხზეა განლაგებული (სურ. 1). გალავნითა და შიდაციხით დაცულ ქალაქის ტერიტორიას სამხრეთიდან მთის ფერდობზე მდებარე ქალაქის სამაროვანი (დაახ. 25 ჰა) აკრავს (სურ. 2). მდინარე მაშავერას ხეობაში, ნაქალაქარის ჩრდილო-დასავლეთით, ქალაქის ერთ-ერთი გარეუბანი – კლდეში ნაკვეთი, ოთხ იარუსად განლაგებული ათეულობით კლდის სახლია შემორჩენილი. ნაქალაქარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დღევანდელ სოფელ პატარა დმანისის ადგი-

2 აღნიშნულ თემაზე მასალის პუბლიკაცია ადრევე გვქონდა დაგეგმილი. მაგრამ, გამომდინარე იქიდან, რომ უშუალოდ მასალას იმ დროისთვის ვერ მივაკვლიეთ, ხოლო სხვა, ჩვენს ხელთ არსებული საველე-არქეოლოგიური დოკუმენტაცია არ იძლეოდა მისი სრულყოფილად წარმოჩენის საშუალებას, დმანისის სამაროვნის შესახებ ჩვენ მიერ გამოქვეყნებულ სტატიაში განსახილველ ქართულწარწერიან საფლავის ქვებს მხოლოდ ზოგადად შევეხეთ [ჩხვიმიანი 2009:334-345].

ლას შემორჩენილია საზოგადოებრივ აბანოთა სამი კომპლექსი. აქვე, ძველ საქარავნო გზასთან, უნდა არსებულიყო ფუნდუკ-ქარვასლები და სხვა სავაჭრო ადგილები.

ამდენად, მიუხედავად იმისა, რომ ტერიტორია ნაქალაქარადაა ქცეული, აქ დღეისთვის მაინც იკითხება ოდესღაც ძლიერი ქალაქის სტრუქტურული ნაწილები: 1. ქალაქის თავდაცვითი სისტემა – შიდა-ციხე, ქალაქის გალავანი და კარიბჭე, საიდუმლო გვირაბი; 2. ქალაქის შიდაუბნები (რელიგიურ-ეთნიკური, საწარმოო ტერიტორიები); 3. ქალაქის გარეუბნები – სამოსახლო, სავაჭრო, სამეურნეო-საწარმოო, საზოგადოებრივი დანიშნულების ადგილები; 4. ქალაქის სამაროვანი; 5. ქალაქის ეკონომიკური რაიონი ქალაქისპირა სოფლებით.

ადრე შუა საუკუნეებში დმანისში დაბის ტიპის დასახლების არსებობა არქეოლოგიურადაა დადასტურებული [კოპალიანი 1996:62-63; Джапаридзе 1980:272-273]. IX საუკუნიდან აქ ციხის აშენება და ქალაქის ეტაპობრივი ჩამოყალიბება იწყება. წერილობით წყაროებშიც დმანისი სწორედ ამ პერიოდიდან იჩენს თავს, კერძოდ „მატიანე ქართლისაჲში“ [ქართლის ცხოვრება 1955:257]. დმანისის ქალაქობის პირველ ეტაპზე – IX-XI სს-ში, ის არაბების, ტაშირ-ძორაგეტის სომხური სამეფოს [ქუთათელაძე 2001:102] და თურქ-სელჯუკთა მფლობელობაშია. შემდგომ, დავით აღმაშენებლიდან მოყოლებული, დმანისი ქართველ მეფეთა სამეფო ქალაქი ხდება [ქართლის ცხოვრება 1955:340-344]. მას მეფის მიერ დანიშნული მოხელე – ამირა მართავს [ბერძენიშვილი 1964:751]. XII-XIV საუკუნეებში, ქალაქობის მეორე ეტაპზე, დმანისი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი, სამეფოს სამხრეთი საზღვრის თავდაცვითი სისტემის ნაწილი ხდება [კოპალიანი 2002:43-44] და საქართველოს სამეფოს საერთო სავაჭრო-ეკონომიკურ სისტემაში ჩართული, თავისი განვითარების მაქსიმუმს აღწევს. დასტურდება აქტიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები გარესამყაროსთან [იაკუთი 1964:57]. ამ ყოველივეს კი, სხვა ფაქტორებთან ერთად, დიდწილად ქალაქის მნიშვნელოვან სავაჭრო გზებზე მდებარეობაც განაპირობებდა [ჯაფარიძე 1998:19-37].

არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ქალაქში დაწინაურებული ჩანს ვაჭრობა, ხელოსნობის დარგები: მოჭიქული და მოუჭიქავი კერამიკის [მიწიშვილი 1969:69-71], მინის ნაწარმის წარმოება [ჩხატარაიშვილი 1978:39; Джапаридзе... 1987:115-117], მეტალურგია, საფეიქრო საქმიანობა და ტყავის დამუშავება [კერესელიძე 1978:13-17], მცენარეული ზეთის წარმოება [ჯაფარიძე 1969:69] თუ სხვ. იქმნება ზარაფხანა და იჭრება სპილენძის ფული [„ფული საქართველოში“ 2000:54; ჯალალანია, ჯაფარიძე 1987:20]. იზრდება ქალაქის მოსახლეობა. დმანისი

ყალიბდება, როგორც აღმოსავლურ-ქართული მრავალეთნიკური ქალაქი. მოსახლეობის ეთნიკურ-კონფესიური სურათის ცვლილებები კარგადაა ასახული ქალაქის სამაროვანზე ისლამურ-არაბული [კახიანი 1960; ჯაფარიძე 1984:18-27] და სომხურწარწერიანი მემორიალური ძეგლების [მელიქსეთ-ბეგი 1954:158-161] გაჩენით და ასევე უშუალოდ ქალაქის ტერიტორიაზე ქართული ეკლესიების გვერდით სომხური მცირე ეკლესიების, მეჩეთებისა და მუსლიმური სასწავლებლის, მედრესეს აგებით [ჩხვიმიანი 2011:217-218].

XIV საუკუნის ბოლოს ქალაქი თემურ ლენგის შემოსევათა შედეგად ნადგურდება და აქედან მოყოლებული XVIII საუკუნის ბოლომდე, დმანისის ხსენებისას იგულისხმება არა ქალაქი, არამედ ბარათაშვილთა საფეოდალო გვარის მიერ აღდგენილი ციხე და სოფლის ტიპის მცირე სამოსახლო პუნქტი. ამის გამოხატულებაა XVII საუკუნის ერთ-ერთ წარწერაში (ქვევრზე) დმანისის მთავარი საკათედრო ტაძრის მოხსენიება, როგორც „სოფლის ეკლესიისა“ [კოპალიანი 1998:81].

ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა XX საუკუნის 30-იან წლებში დაიწყო და 60-იან წლებში გაგრძელდა. ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლა ამჟამადც წარმოებს. ამ სამუშაოების შედეგად გამოვლენილია არაერთი საყურადღებო არქეოლოგიური არტეფაქტი და ძეგლი, მნიშვნელოვანი მასალა საქართველოს შუა საუკუნეების ქალაქების ისტორიის შესასწავლად.

აღნიშნული მასალის საყურადღებო რიცხვს განეკუთვნება დმანისის სამაროვანზე აღმოჩენილი ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები.

ქალაქის სამაროვანი

როგორც ზემოთ ითქვა, სამაროვანს საკმაოდ დიდი ფართობი (დაახ. 25 ჰა) უკავია და იგი ქალაქს უშუალოდ სამხრეთიდან ეკვრის (სურ. 2). აღნიშნულ ტერიტორიაზე, ქვედა დონეზე, ხშირია გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის სამარხთა გამოვლენის შემთხვევებიც [Джапаридзе... 1991:108], რაც ნაქალაქარის ტერიტორიაზე, ადრეულ ქვედა ფენებში გამოვლენილ ამავე პერიოდის ნამოსახლართან უნდა იყოს დაკავშირებული [რეზესიძე 2011:36-52]. ამავე სამაროვნის ტერიტორიაზე გვხვდება ადრე შუა საუკუნეების, ქალაქობის წინარე პერიოდის სამარხებიც [Джапаридзе 1980:273]. დაბოლოს, ქალაქობის პერიოდის – განვითარებული შუა საუკუნეების დროინდელი, რამდენიმე იარუსიანი სამაროვანი. აქვეა დაფიქსირებული გვიანი შუა საუკუნეების დროინდელი სამარხების ჯგუფიც [ჯაფარიძე, ართილაყვა 1971:65-66].

ქალაქობის პერიოდის სამაროვანი მიწისზედა მემორიალური ძეგლების მიხედვით, ასევე მიცვალებულთა დაკრძალვის წესით, როგორც ჩანს, ორი განსხვავებული ნაწილისაგან შედგებოდა – ქრისტიანული და მუსლიმური უბნებისგან. სავარაუდოდ, სამაროვნის ქრისტიანულ ნაწილში იკრძალებოდნენ როგორც დმანისელი ქალკედონისტი ქართველები, ისე დმანისელი გრიგორიანი სომხები.

მუსლიმური მემორიალური ძეგლები განსხვავებულია. ვხვდებით სტელის ფორმის ბრტყელ საფლავის ქვებს, ხშირ შემთხვევაში სამკუთხა თავით და რელიეფური წარწერებით საფასადო, აღმოსავლეთის წახნაგზე; გვხვდება სარკოფაგის ტიპის ჰორიზონტალური განლაგების ქვები, ორფერდა ზედაპირით და თავთან ოთხ ან ხუთ-წახნაგოვანი პრიზმისებრი შვერილით, რელიეფური არაბული წარწერებით, ამჯერად სამხრეთ და ჩრდილოეთ წახნაგებზე. მსგავსი ტიპის საფლავის ქვები ხშირ შემთხვევაში სწორკუთხოვან, მართკუთხედის ფორმის ბრტყელ კვარცხლბეკებზე, მათზე სპეციალურად ამოჭრილ ფოსოში ზის [ჯაფარიძე 1984:20]. დმანისის სამაროვანზე ათზე მეტი მავზოლეუმის ნაშთი დასტურდება. ყველა მავზოლეუმი გუმბათიანია, რომლებიც, თავის მხრივ, შენობის ტრომპებს ეყრდნობა. აღნიშნული შენობები ერთმანეთისგან გეგმარებით განსხვავდება. ვხვდებით ოთხკუთხა, კვადრატის ფორმის მავზოლეუმებს; ასეთივე ფორმის, გარედან კუთხეებჩამოთლილ მავზოლეუმებს; ექვს და რვაწახნაგოვანი გეგმარების, შიგნიდან წრიული ფორმის მავზოლეუმებს და წრიულ მავზოლეუმებს [მუსხელიშვილი 1938:431-432; ჩხვიმიანი 2009:336-337]. მავზოლეუმებში ვხვდებით როგორც ქვის ფილებით დახურულ ორმოსამარხებს, ისე ქვის ფილებისგან შედგენილ, ფილებითვე გადახურულ ქვის სამარხებს. ვხვდებით აგურით ამოშენებულ, შეისრული თაღით გადახურულ სამარხებს. სამარხები აღმოსავლეთ-დასავლეთის დამხრობისაა, მიცვალებულები გაშობილ პოზაში წვანან, თავით დასავლეთისკენ, სახით სამხრეთისკენ (ეს უკანასკნელი დმანისისთვის ქალაქ მექის, შესაბამისად, ყიბლის სამხრეთით მდებარეობას უკავშირდება. ამდენად დმანისელი მუსლიმები სახით სწორედ რომ მექისკენ მიმართული იკრძალებოდნენ). მიცვალებულებს ხელები სხეულის გასწვრივ აქვთ დაწყობილი, რიგ შემთხვევებში მარცხენა ხელი მოხრილია და იდაყვეშ მდებარე მტევანი მუცელზე დევს ან მიტანილია ნიკაპთან [ჯაფარიძე 1972:52-55].

დმანისის სამაროვნის ქრისტიანული, ქართული და სომხური საფლავების დიდი ნაწილი ქვის ბრტყელი ფილებით გადახურული ორმოსამარხებია, ნაწილი კი ქვის სამარხები. ორმოსამარხები, რომელთაც არ გააჩნიათ გადახურვის ქვის ფილები, შესაძლოა, დახურული ყოფი-

ლიყო ხის ძელებით. მათი კვალი დღეისთვის გამქრალია. მიცვალებულები აღმოსავლეთ-დასავლეთის დამხრობით, გულაღმა გაშოტილი, თავით დასავლეთით, გულმკერდზე დაწყობილი ხელებით არიან დაკრძალულნი. ამ ტიპის სამარხების მიწისზედა მემორიალებად გამოყენებული ყოფილა სტელის მაგვარი ბრტყელი ან ოთხწახნაგოვანი ქვები, ჯვრის, სხვადასხვა ორნამენტის გამოსახულებით და, იშვიათად, წარწერით. გვხვდება სარკოფაგის ფორმის ორფერდა ზედაპირიანი, ჰორიზონტულად დაწვენილი საფლავის ქვები; მათ გვერდებზე, არცთუ იშვიათად, ცრუ თალების გამოსახულებების რიგი გაუყვება, რაც დარბაზული ეკლესიის მოდელისა და მისი გადახურვის იმიტაციის გამოსახატულებას უნდა წარმოადგენდეს. არის შემთხვევები, როდესაც მსგავსი ჰორიზონტული ორიენტაციის ქვები, ისევე როგორც მუსლიმური საფლავის ქვები, ბრტყელ კვარცხლბეკზე დგას. იშვიათად ასეთი მოგრძო ფორმის საფლავის ქვების თავთან სტელის ტიპის საფლავის ქვებია აღმართული. არცთუ იშვიათად საფლავის ქვებად სწორკუთხოვანი, მოგრძო ფორმის, მეტ-ნაკლები სიზუსტით ნათალი ბრტყელი ქვებია გამოყენებული. სამაროვანზე გვხვდება ქვაჯვრებიც და სომხური ე.წ. „ხაჩკარებიც“.

ზოგადად, შუა საუკუნეების სამარხების უმრავლესობა უინვენტაროა, თუმცა, ამავე დროს, ვხვდებით ინვენტარიან სამარხებსაც, სამაროვნის როგორც ქრისტიანულ, ისე მუსლიმურ უბნებზე (ინვენტარიანი სამარხებიდან ჭარბობს ბავშვებისთვის განკუთვნილი სამარხები – ჯ. ჩ.). სამარხეული ინვენტარი ძირითადად წარმოდგენილია სამკაულის სახით: სამაჯურებით (ლითონის, მინის), მძივებით (სხვადასხვა ფორმის, გიშრის, ქარვის, სარდიონის, მინის, ე.წ. ფაიანსის, ვერცხლის და სხვ.), საყურეებით, ბეჭდებით (რკინის, მინის, ვერცხლის და სხვ.). სამარხეულ ინვენტარში თითქმის არ გვხვდება ჭურჭელი და სხვა ყოფითი ნივთები [გოჩიაშვილი 1986:52].

უთუოდ დაკრძალვის რიტუალთან, ქრისტიანული წესის აგებასთან და მიცვალებულთა სულის მოხსენიებასთან იქნებოდა დაკავშირებული სამაროვანზე მდებარე წმინდა თევდორეს სახელობის ერთნავიანი დარბაზული ეკლესია [ჩხვიმიანი 2009:340]. რაც შეეხება სამაროვანზევე არქეოლოგიურად გამოვლენილ ორ მცირე, დარბაზულ ეკლესიას, მათ საგვარეულო ეკვდერის ფუნქცია უნდა ჰქონოდათ, სადაც ერთი ოჯახის, გვარის წევრები იკრძალებოდნენ [Джапаридзе... 1987:109].

დმანისის სამაროვნის არაბულ და სომხურწარწერიანი საფლავის ქვები, რომლებიც XIII-XIV საუკუნეებით თარიღდება, თავის დროზე

შესწავლილი აქვთ: ვ. კრაჩოვსკაიას, ლ. მელიქსეთ-ბეგს, ც. კახიანს [Крачковская 1951; მელიქსეთ-ბეგი 1954; კახიანი 1965].

ამათგან განსხვავებით, თითქმის არაფერი ვიცით დმანისის ქალაქობის პერიოდის ამავე სამაროვნის ქართულწარწერიან მემორიალურ ძეგლებზე. ზოგად ცნობას ასეთი საფლავის ქვების აღმოჩენის შესახებ ვხვდებით ორჯერ – 1977 და 1986 წლების არქეოლოგიური გათხრების ანგარიშებში [Джапаридзе 1980:273; Джапаридзе... 1991:108], თუმცა, როგორც ითქვა, აღმოჩენილი სამარხები და მათი საფლავის ქვები ცალკე კვლევის საგანი არ გამხდარა. ვგულისხმობთ ტიპოლოგიურ, ხელოვნებათმცოდნეობით, პალეოგრაფიულ ანალიზს.

საერთოდ კი, უკანასკნელ ხანებამდე, მკვლევართა განწყობა ამ პრობლემისადმი იქითკენ იხრებოდა, რომ თითქოსდა დმანისის სამაროვანზე, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოს სხვა იმავდროულ არქეოლოგიურ ძეგლებზე, განვითარებული შუა საუკუნეების პერიოდის ქართულეპიტაფიანი მემორიალური ძეგლები ძნელად თუ შეიძლებოდა აღმოჩენილიყო.³ ამდენად, აღნიშნულ პრობლემასთან დაკავშირებულ ფაქტობრივ მასალებში ახალი ინფორმაციის შემოტანა, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვნად წინგადადგმული ნაბიჯი იქნება.

დმანისის სამაროვნის სამხრეთი უბნის V კვადრატის გათხრები⁴

ქალაქის სამაროვნის სამხრეთ ნაწილმა, რომელიც ქრისტიანული უბანია, იმთავითვე მიიქცია არქეოლოგთა ყურადღება, რადგან მიწის ზედაპირიდან ჩანდა მართკუთხა პარალელოპიპედის ფორმის სტელები, რომელთა საფლავის მემორიალურ ქვებთან იდენტიფიცირება ეჭვს არ იწვევდა (სურ. 3). 1976 წელს აქ დაიწყო გათხრები (კვადრატი V), 5.0x6.0 მ ფართობზე. მიწის შრის განსაზღვრული სისქის მოხსნის შემდგომ გამოჩენილი საფლავის ქვების მიხედვით, როგორც თავიდან ჩანდა, აღნიშნულ განათხარში 11 სამარხი უნდა ყოფილიყო მოწყობილი (სურ. 4). განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა №5 და №6 სამარხები (სურ. 5-6). მათგან ერთ-ერთში, №5 სამარხზე აღმართული აღმოჩნდა წარწერიანი საფლავის ქვა [ჯაფარიძე 1976:11, ტაბ.

3 თუმცა, თემასთან დაკავშირებული, ადრე არსებული მწირი მასალის ჩათვლით, განვითარებულ შუა საუკუნეებში საფლავის ქვებზე ეპიტაფიების გამოსახვის გავრცელებული ტრადიციის სასარგებლოდ მეტყველებს ბოლო დროის ახალი აღმოჩენები [ლანჩავა, ისაკაძე, ზუაძე 2011]. ამდენად, თემასთან დაკავშირებით მომავალში, არქეოლოგიურ მონაპოვრებში ახალი მასალების გამოვლენის შანსი დიდია.

4 სამაროვნის არქეოლოგიური გათხრების უშუალო ხელმძღვანელი მ. გოჩიაშვილი.

XVIII-XIX].⁵ 1976 წელს V კვადრატში გაითხარა №1 სამარხი, სადაც ზრდასრული ადამიანის ნეშტთან ერთად აღმოჩნდა პატარა ბავშვის ჩონჩხიც, ზრდასრულ ადამიანის თავის ქალასთან კი – თამარ-დავითის 1200 წელს მოჭრილი სპილენძის მონეტა [Джапаридзе, Гамбашидзе 1979:213-214].

ამ ფართობზე გათხრები 1977 წელსაც გაგრძელდა [Джапаридзе 1978:483].⁶ საბოლოოდ, სულ აღნიშნულ კვადრატში 15 საფლავის ქვა აღმოჩნდა. ასევე, კვადრატში აღმოჩნდა მიცვალებულთა ნეშტები, რომელთაც არ გააჩნდათ საფლავის ქვები.⁷ საერთო ჯამში კვადრატის თხრილში 20 ინდივიდის ჩონჩხი დადასტურდა. მათი დიდი უმრავლესობა ზედა დონეზე, h – 2.25-2.50 მეტრ სიღრმეზე დაფიქსირდა (სურ. 8). ქვედა დონეზე (სურ. 9) h – 3.0 მეტრ სიღრმეზე გამოვლენილი ერთ-ერთი (ჩასწორებული და სტატიაში მოცემული ნუმერაციით №14) სამარხი მასში აღმოჩენილი ინვენტარით – ე.წ. ბროწეულისთავიანი საკინძით და მძივებით IV-V საუკუნეებით დათარიღდა [Джапаридзе 1980:272-273]. სულ შესწავლილი 20 სამარხიდან 19 ორმოსამარხი, ხოლო ერთი – №14 ქვის სამარხი აღმოჩნდა (სურ. 7-9).

გამომდინარე იქიდან, რომ მეტი სიცხადე გვინდა შევიტანოთ დმანისის სამაროვნის ქარისტიანული უბნის V კვადრატში შესწავლილი სამარხების ტიპოლოგიისა და ქრონოლოგიის საკითხებში, აქვე მოგვყავს მონაცემები საარქივო-საანგარიშო დოკუმენტაციიდან სამარხების შესახებ:

სამარხი 1 – ორმოსამარხი (სურ. 7-8), ქვის ბრტყელი ფილებით დახურული. მიწის ზედაპირიდან 1.0 მეტრ სიღრმეზე (h – 1.40 მ)⁸ გამოვლინდა ბავშვის დაზიანებული ჩონჩხი. მიცვალებული დაკრძალული იყო ზურგზე, გაშოტილ პოზაში, თავით დასავლეთით, ხელების გულმკერდზე დაწყობით. მიწის ზედაპირიდან 1.15 მეტრ სიღრმეზე (ჩვენი ჩასწორებით h – 1.55 მ) გამოვლინდა მეორე – ზრდასრული ინდივიდის ჩონჩხი, ხოლო მისი თავის ქალის ქვეშ აღმოჩნდა თამარ მეფის სპილენძის მონეტა. მეორე ასეთივე მონეტა აღმოჩნდა სამარხ-

5 აღნიშნული წლის ანგარიშებში №5 სამარხის ფოტო და თხრილი გეგმისგან განსხვავებით ტექსტში შეცდომით მოხსენიებულია როგორც №7 სამარხი, მომდევნო, 1977 წლის ანგარიშებში შესწორებულია და დანომრილია, როგორც №5 სამარხი.

6 საარქივო დოკუმენტაციის მიხედვით, V კვადრატში მცირე სამუშაოები წარმოებდა 1978 წელსაც.

7 სავარაუდოდ, მიცვალებულთა ნეშტის ნაწილის შემთხვევაშიც ინდივიდუალურ სამარხებთან და დაკრძალვის წესთან გვაქვს საქმე.

8 საველე-არქეოლოგიური ანგარიშის ტექსტში მოყვანილი მიწის ზედაპირიდან ათვლილი სიღრმე, პირველწყაროს, სამარხის თავდაპირველი ანაზომის (საინვენტარო №03:5-77:159) მიხედვით საერთო ათვლის ნიშნულით შეესაბამება h – 1.40 მეტრს.

თან, 1.70 მეტრ სიღრმეზე (შესაბამისად, $h = 2.10$ მ) [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:1]. მოცემული ინფორმაციიდან ჩანს, რომ №1 სამარხში ჯერ დაუკრძალავთ ქვედა დონეზე აღმოჩენილი ზრდასრული ადამიანი, ხოლო განსაზღვრული დროის შემდგომ – ბავშვი. შესაძლოა, ისინი ერთი ოჯახის წევრები ყოფილიყვნენ. ქვედა მიცვალებულის თავთან აღმოჩენილი სპილენძის მონეტა (თამარ-დავითის, 1200 წელს მოჭრილი) აღნიშნული სამარხის XIII საუკუნის I ნახევრით დათარიღების საშუალებას იძლევა [Джапаридзе, Гамбашидзе 1979:213-214].

სამარხი 2 – ორმოსამარხი (სურ. 10), ზედაპირზე დალაგებული რიყის ქვებით. მიწის ზედაპირიდან 1.20 მეტრ სიღრმეზე ($h = 1.80$ მ)⁹ აღმოჩნდა საკმაოდ დაზიანებული ჩონჩხი, გამოტილ პოზაში, სამხრეთ-დასავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთის დამხრობით. სამარხში აღმოჩნდა ლითონის სასაფეთქლე რგოლი (საველე № 03-2-77-3; (ტაბ. I, სურ. 5) [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2].

მე-3 ნომრით მონიშნულ ადგილას სამარხი არ დადასტურდა.

სამარხი 4 – ორმოსამარხი (სურ. 8), ბრტყელი ფილაქვით (1.50×0.95 მ) დახურული, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი. მიწის ზედაპირიდან 1.60 მეტრ სიღრმეზე ($h = 2.52$ მ)¹⁰ აღმოჩნდა ზურგზე გამოტილი გულმკერდზე ხელებდაწყობილი ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. 1.70 მეტრ სიღრმეზე ($h = 2.78$ მ),¹¹ ამავე სამარხში დადასტურდა მეორე (№4a), მსგავს პოზაში დაკრძალული ასევე ზრდასრული ინდივიდის ჩონჩხი (სურ. 11).¹² სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2].

სამარხი 7 – ორმოსამარხი (სურ. 13), ბრტყელი, დაკეჭნილზედაპირიანი ფილაქვით (1.60×0.48 მ) დახურული, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი. სამარხში ერთიმეორეზე დაკრძალული ორი მიცვალებული აღმოჩნდა. ერთი (№7) 2.50 მეტრ სიღრმეზე,¹³ თავით დასავლეთით, ზურგზე გამოტილი, გულმკერდზე ხელებდაწყობილი და ქვედა კიდურებმოხრილი პოზით. მეორე (№7a) $h = 2.70$ მეტრ სიღ-

9 აღნიშნული სიღრმე სამარხის ანაზომის (საინვენტარო №03:5-77:160) ათვლის ნიშნულის მიხედვით შეესაბამება $h = 1.80$ მეტრს.

10 მოცემული სიღრმე სამარხის ანაზომის (საინვენტარო №03:5-77:166), ათვლის ნიშნულის მიხედვით შეესაბამება $h = 2.52$ მეტრს.

11 აღნიშნული სიღრმე სამარხის ანაზომის (საინვენტარო №03:5-77:166) ათვლის ნიშნულით მიხედვით შეესაბამება $h = 2.78$ მეტრს.

12 საველე-არქეოლოგიური ანგარიშის ტექსტისა და სამარხის ანაზომების მიხედვით №4 და 4a მიცვალებულთა ნეშტები ერთიმეორეზეა დაკრძალული.

13 აღნიშნული სიღრმე დოკუმენტაციის, ტექსტური და ვიზუალური მასალის – ანაზომების ურთიერთშედარების მიხედვით მიიჩნევა, რომ უნდა გულისხმობდეს ათვლის საერთო ნიშნულიდან გამომდინარეობს თხრილის დონეს, ანუ ე.წ. h -ს. მსგავსად, აქედან მოყოლებული, სხვა სამარხების შემთხვევაშიც, სიღრმის აღნიშვნისას გგულისხმობთ საერთო ნიშნულიდან ათვლილ სიღრმეს – h -ს.

რმეზე – ზურგზე გამოტილი, გულმკერდზე ხელებდაწყობილი, თავით დასავლეთით. სამარხის ორივე მიცვალებული უინვენტაროდ იყო დაკრძალული [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2]. ანაზომის მიხედვით, 7b ნომრითაა დანომრილი h – 2.70 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩენილი მე-7 სამარხის კიდევ ერთი – მესამე ჩონჩხი, რომელიც 7a და 8a ჩონჩხებს შორისაა მოქცეული [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი, 1978:ტაბ. IV, სურ. 2].¹⁴

სამარხი 8 – ორმოსამარხი (სურ. 14), სხვა სამარხებისგან გამოირჩეოდა კარგად გათლილი, მართკუთხედის მოხაზულობის, სარკოფაგის ფორმისა და ორფერდა სახურავისებრი ზედაპირის მქონე საფლავის ქვით. ჰორიზონტული, მოგრძო საფლავის ქვის დასავლეთ ფასადზე გამოსახულია ორსაფეხურიან კვარცხლბეკზე მდგარი ტომკლავიანი ჯვარი, ქვედა მკლავის ორივე მხარეს ასევე ტომკლავება პატარა ჯვრების გამოსახულებით. აღნიშნულ, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილ სამარხში, საფლავის ქვის ქვეშ, h – 2.70 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა ზურგზე გამოტილი, თავით დასავლეთისკენ და მუცელზე ხელებდაწყობილი მიცვალებულის ჩონჩხი (სიგრძე 1.50 მ). სამარხი უინვენტარო იყო [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2-3].

სამარხი 9 – ორმოსამარხი (სურ. 8), აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილ საკმაოდ დიდი ზომის (2.0x0.75 მ) ფილაქვის ქვეშ, h – 2.50 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა დაზიანებული ბავშვის ჩონჩხი. სამარხში აღმოჩნდა: სპილენძის თვალბუდიანი (თვალი ამოვარდნილია) ბეჭედი (ტაბ. I, სურ. 11), საველე №03:2-77:16); მძივი, 24 ცალი, მწვანე მინის, სფერული ფორმის (ტაბ. I, სურ. 9), საველე №03:2-77:19); მძივი, 3 ცალი, შავი გიშრის, ოვალური ფორმის, დაწახნაგებული გვერდებით ((ტაბ. I, სურ. 10), საველე №03:2-77:21);¹⁵ სამაჯური, 2 ცალი (ტაბ. I, სურ. 16-17). ერთი შავი, მრგვალგანივკვეთიანი გაუმჭვირვალე მინის, სადა ზედაპირით (სავ. №03:2-77:4), მეორე მწვანე ფერის გამჭვირვალე მინის, გრებილი და ასევე მრგვალგანივკვეთიანი, სავ. №03:2-77:5 (ტაბ. I, სურ. სურ. 16) [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:3, ტაბ. XII].¹⁶

სამარხი 10 – ორმოსამარხი (სურ. 8), აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი, დიდი ზომის (1.5x0.75 მ) ბრტყელი ფილაქვით დახურული. საფლავის ქვის ქვეშ, h – 2.40 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა

14 ანგარიშის ტექსტში ამ ნომრით წარმოდგენილი მიცვალებულის ნეშტი არ არის განხილული. თუ მიცვალებულთა ნეშტები, ნომრებით 7 და 7a ერთიმეორეზე არიან დაკრძალული, 7b მიცვალებული მათ გვერდზეა დაკრძალული. ამდენად, ვფიქრობთ, რომ 7b ნეშტის შემთხვევაში საქმე უნდა გვექონდეს სხვა სამარხის ნეშტთან.

15 მსგავსი ტიპის გიშრის მძივი დმანისიდან XII-XIII საუკუნეებითაა დათარიღებული [დოლაბერიძე 1985:91, ტაბ. XIV, სურ. 14].

16 გრებილი სამაჯურების აღნიშნული ტიპი ზოგადად XI-XIII სს-ითაა დათარიღებული [დოლაბერიძე 1969:110-111].

ზურგზე გამოტილი, გულმკერდზე ხელებდაწყობილი მიცვალებულის ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. სამარხი უინვენტარო იყო [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:3].

სამარხი 11 – ორმოსამარხი (სურ. 14), მოგრძო ფორმის (1.75x1 მ) საფლავის ქვით, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი. საფლავის ქვის ქვეშ, h – 2.40 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა ზურგზე გამოტილი, გულმკერდზე ხელებდაწყობილი მიცვალებულის ჩონჩხი (სიგრძე 1.50 მ), თავით დასავლეთით. უინვენტარო [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:3].

მე-12 ნომრით აღნიშნულ ადგილას სამარხი არ დადასტურდა.

სამარხი 13 – ორმოსამარხი (სურ. 8),¹⁷ აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი. h – 2.26 მეტრ სიღრმეზე სამარხში ჩასვენებული აღმოჩნდა ზურგზე გამოტილი, მუცელზე ხელებდაწყობილი ბავშვის ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. სამარხი ნეშტის დონეზე შემოსაზღვრული იყო უსწორმასწორო ფორმის ქვებით. სამარხში აღმოჩნდა მინის მძივი, 1 ცალი სავ. №03:2-77:11 (ტაბ. I, სურ. 12); მინის მძივი, 21 ცალი, სავ. №03:2-77:7, ცილინდრული ფორმის (ტაბ. I, სურ. 15);¹⁸ მინის მძივი, 1 ცალი, სავ. №03:2-77:12), ცისფერი, ოვალური მოყვანილობის, შედუღებული ლითონის მასით (ტაბ. I, სურ. 7); მძივი, 1 ცალი, სარდიონის, სავ. №03:2-77:8, ოთხკუთხა და მოგრძო ფორმის (ტაბ. I, სურ. 6); მძივი, 30 ცალი, სავ. №03:2-77:6, თეთრი თიხის, ე.წ. „ფაიანსის“ (ტაბ. I, სურ. 14); მძივი, 1 ცალი, სავ. №03:2-77:10, ცისფრად მოჭიქული, ე.წ. „ფაიანსის“ (ტაბ. I, სურ. 8); ღილი ძვლის, 1 ცალი, სავ. №03:2-77:9, ნახევარსფეროსებრი, გარეპირზე ირიბი ნაჭდევებით (ტაბ. I, სურ. 13); მიცვალებულს მარჯვენა ხელზე ეკეთა წყვილი მინის სამაჯური – ერთი გამჭვირვალე, შავი ფერის, მრგვალგანიკვეთიანი სადა ზედაპირით; მეორე მრგვალგანიკვეთიანი გრეხილი ღერძით, ხშული შავი ფერის.¹⁹ სამარხთან ახლოს (0.75 მ-ში) აღმოჩნდა სადაფის გულსაკიდი ჯვარი სავ. №03:2-77:89

17 აღნიშნული სამარხის ნუმერაცია, ისევე, როგორც 14-16 სამარხებისა, სხვადასხვა საველე ვიზუალურ დოკუმენტაციასა და ტექსტურ ანგარიშებში განსხვავებულია. ჩვენ მიერ სამარხების ნუმერაცია გასწორდა და ამდენად სტატიის მოყვანილი №13 სამარხი შეესაბამება ადრეულ №19 ნუმერაციას; №14 სამარხი – №19 II-ს და ასევე №13 I ნუმერაციას; №15 სამარხი – №21-ს; №16 სამარხი – №20-ს.

18 მსგავსი, დმანისიდან და რუსთავიდან ცნობილი, მრავალრიცხოვანი პარალელური მასალის თარიღი XIII ს-ითაა განსაზღვრული [დოლაბერიძე 1985:47-48].

19 ზოგადად, საქართველოში აღმოჩენილი მსგავსი ტიპის სამაჯურები XI-XIII სს-ით თარიღდება: დოლაბერიძე 1969:100-112; ძველი გავაზის სამარხის პარალელური მასალა XII-XIII სს-ითაა დათარიღებული: ჭილაშვილი 1975, 56-59; პარალელური მასალა: არჩვაძე... 2005, 70, ტაბ. XLII, სურ. 1, 2, 4, 6, 8, 9.

(ტაბ. I, სურ. 4), სამკუთხად დაბოლოებული ტოლი მკლავებით [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:3-4, ტაბ. XIV, სურ. 1].

სამარხი 14 – ფილებით შედგენილი ქვის სამარხი (ზომ. 2.70x0.67, სიღრმე 0.45 მ), ჩრდილო-დასავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთის დამხრობის. h – 3.0 მეტრ სიღრმეზე აღმოჩნდა ჩონჩხი, გულალმა მწოლი, გაშოტილ მდგომარეობაში (სურ. 9). მიცვალებულს მარცხენა ხელი ჰქონდა მოხრილი და თავთან მიტანილი, მარჯვენა კი მკერდზე ედო. მოხრილ მდგომარეობაში იყო მარცხენა ქვედა კიდურიც. სამარხში აღმოჩნდა წაკვეთილი სფეროს ფორმის მძივი, 2 ცალი. ერთი სარდიონის, №03:2-77:115 (ტაბ. I, სურ. 2) მეორე ქარვის, სავ. №03:2-77:114 (ტაბ. I, სურ. 3);²⁰ საკინძე სპილენძის, სავ. №03:2-77:116, ბროწეულის ფორმის თავით (ტაბ. I, სურ. 1) [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:4; Джапаридзе 1980:273].

სამარხი 15 – ორმოსამარხი (სურ. 8), ოდნავ ჩრდილო-დასავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ხაზზე დამხრობილი. h – 2.50 მეტრ სიღრმეზე ჩონჩხი ესვენა გულალმა, გაშოტილ პოზაში, მარცხენა ხელის კიდური ედო მუცელზე, ხოლო მარჯვენა მიტანილი ჰქონდა თავთან. სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა.

სამარხი 16 – ორმოსამარხი (სურ. 8), აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე დამხრობილი. h – 2.50 მეტრ სიღრმეზე გულალმა ესვენა ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. მარჯვენა ხელის კიდური ედო მკერდზე, ხოლო მარცხენა მიტანილი ჰქონდა ნიკაპთან. ეს სამარხიც უინვენტარო აღმოჩნდა.

აღსანიშნავია, რომ №15 და №16 სამარხები ერთმანეთთან ძალზე ახლოა მოწყობილი. ჩნდება შთაბეჭდილება, რომ მე-16 სამარხის გაჭრისას დააზიანეს მე-15 სამარხის ჩონჩხი. ამაზე მეტყველებს ის, რომ მე-15 სამარხის ჩონჩხის მუხლქვედა კიდურები არ ჩანს, ხოლო მათი სავარაუდო განლაგების ადგილას მე-16 სამარხის მიცვალებულის ქვედა კიდურებია განლაგებული (სურ. 8).

როგორც ვნახეთ, განხილული სამარხების ჯგუფის სამარხეული მასალა (გარდა ქვედა დონის №14 სამარხისა)²¹ პარალელების მიხედვით განვითარებული შუა საუკუნეებით, XI-XIII სს-ით თარიღდება. გარდა ამისა, შესწავლილი სამარხების ჯგუფის დათარიღების თვალსაზრისით, უაღრესად მნიშვნელოვანია №1 სამარხში და ამავე სა-

20 მსგავსი ტიპის მძივები ყოლოთისა და სამთავროს სამაროვნიდან VI-VII სს-ითაა დათარიღებული: აფხაზავა 1979:ტაბ. XIV, სურ. 2; ტაბ. XVI, სურ. 14; ტაბ. XLII, სურ. 5,6.

21 №14 ქვის სამარხი და სამარხეული მასალა პარალელების მიხედვით შესაძლოა ადრე შუა საუკუნეებით – VII საუკუნით დათარიღდეს [აფხაზავა 1979:ტაბ. VII-4,13; XIV-2; XLII-5,6].

მარხთან ახლოს აღმოჩენილი ორი ცალი თამარ-დავითის სპილენძის მონეტა. აღნიშნული გარემოება წარმოდგენილი სამარხების უმეტესობის თარიღის XIII საუკუნით, მეტადრე XIII საუკუნის I ნახევრით განსაზღვრას არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს.

ჩვენთვის უალრესად საინტერესოა №5 და №6 სამარხების აღწერილობა, რომელთაგანაც ერთ-ერთს, №5-ს გააჩნდა წარწერიანი საფლავის ქვა.

სამარხი 5 – ორმოსამარხი (სურ. 8,12), აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზეა დამხრობილი. $h = 2.45$ მეტრ სიღრმეზე დადასტურდა გულაღმა, გაშოტილ პოზაში დაკრძალული მიცვალებულის ჩონჩხი, თავით დასავლეთით. მიცვალებულს მარჯვენა ხელის კიდური მკერდზე ედო, ხოლო მარცხენა მუცელზე. სამარხი უინვენტარო აღმოჩნდა.²²

მე-6 ნუმერაციის სამარხში ჩონჩხი არ დადასტურდა.²³

№5 და №6 ორმოსამარხები დახურული იყო კვარცხლბეკისებრი, მართკუთხედის ფორმის კარგად გათლილი საერთო ფილაქვით ($1.15 \times 1.6 \times 0.20$ მ). აღნიშნულ ფილაქვაზე ჰორიზონტალურ მდგომარეობაში მოთავსებული იყო ორფერდა სახურავისებრი ზედაპირის მქონე საფლავის ქვები (სურ. 5-6). №5 სამარხის ქვა – სიგრძე 1.12 მ, სიგანე – 0.30 მ, სიმაღლე – 0.25 მ. №6 სამარხის ქვა – სიგრძე 1.10 მ, სიგანე – 0.25 მ, სიმაღლე – 0.20 მ. აღნიშნულ ორივე ჰორიზონტალური საფლავის ქვის დასავლეთით, თავთან აღმართული იყო ოთხწახნაგოვანი სტელის ფორმის საფლავის ქვები. №5 სამარხის სტელის მიწისზედა, ფასადური ნაწილის სიმაღლე – 0.43 მ. №6 სამარხის – 0,38 მ.

ამდენად, №5 და №6 სამარხების შემთხვევაში საქმე გვაქვს სამი სეგმენტისგან შედგენილ მიწისზედა მემორიალის მოწყობასთან. ესენია: 1 – კვარცხლბეკისებრი ფილაქვა; 2 – მასზე ჰორიზონტალურად, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი ორფერდა სახურავის ზედაპირის მქონე სარკოფაგისებრი საფლავის ქვები, ხოლო მათ დასავლეთით, თავთან, 3 – ვერტიკალურად აღმართული, სტელის ფორმის, თითქმის თანაბარწახნაგოვანი საფლავის ქვები, წახნაგებზე წარწერის, ორნამენტისა და ჯვრის გამოსახულებით (იხილეთ №№5-6 და V კვადრატი შესწავლილი სხვა სამარხების მემორიალების მოწყობის რეკონსტრუქცია, სურ. 16).

22 №5 სამარხის აღწერილობას და სიღრმის დადგენას ვახდენთ საველე ანაზომების – საველე დოკუმენტაციის მიხედვით (ანაზომი №03:5-77:162).

23 საველე-არქეოლოგიური ანგარიშის ტექსტურ ნაწილში არ არის მოცემული №5 და №6 სამარხების აღწერილობა. ვიცით მხოლოდ ის, რომ სამარხები უინვენტარო იყო [ჯაფარიძე, გოჩიაშვილი 1978:2]. ასევე, ანაზომებიდან ჩანს, რომ №6 სამარხი ჩონჩხს არ შეიცავდა.

ზემომოყვანილი ყველა სამარხი დასავლეთისა და ჩრდილოეთის მხრიდან შემოსაზღვრული იყო 0.70-0.80 მეტრი სისქის ქვის კედლით, ერთგვარი ზღუდით (შემორჩენილი სიმაღლე დაახ. 0.80-0.90 მ).²⁴ აღნიშნული კედლების შეერთების ადგილას ზღუდის ჩრდილო-დასავლეთის 90 გრადუსიანი შიდაკუთხე იქმნება (სურ. 8-9, 17). ზღუდეს, სავარაუდოდ, კედლები უნდა ჰქონოდა სამხრეთის და აღმოსავლეთის მხრიდანაც. სამწუხაროდ, V კვადრატის ეს მხარე გასული საუკუნის დასაწყისში, თბილისი-ერევნის გზის მშენებლობისას ღრმადაა მოჭრილი. ამდენად, საფიქრებელია, რომ V კვადრატის სამარხების მსაზღვრელი ზღუდის სამხრეთი და აღმოსავლეთი კედლები, ასევე ზღუდის შიგნით არსებული სამარხების ნაწილიც გზის მშენებლობისას განადგურდა.

ნატეხი ქვითა და კირხსნარით ნატეხი 0.50-0.70 მ სიგანის კედლების ნაშთებით ჩანს ასევე შემოზღუდული XIII კვადრატის ჯგუფის სამარხები (იხ. ქვემოთ). ჩვენი დაკვირვებით, მსგავსი ზღუდის მშენებლობის პრაქტიკა ფართოდ იყო გავრცელებული დმანისის სამაროვანზე.²⁵ მათი ფუნქცია ერთი ჯგუფის საოჯახო-საგვარეულო სამარხების, მიწისზედა მემორიალური ძეგლების გამიჯვნა და დაცვა უნდა ყოფილიყო სხვა ჯგუფის სამარხებისგან. აქვე, აღსანიშნავია, რომ დმანისის სამაროვანზე ზღუდით საზღვრავდნენ არა მარტო სამარხების ჯგუფს, არამედ მავზოლეუმებსაც. ამ მხრივ საინტერესოა 1970-1971 წელს დმანისის სამაროვანზე შესწავლილი ორი მავზოლეუმი, №3 გეგმით კვადრატული (ზომ. 3.30X3.10 მ) და №4 გეგმით წრიული (დმ 6.0 მ). ნაგებობებს შემოვლებული ჰქონდა ნატეხი ქვით ნაშენი ოთხკუთხა გეგმარების (12.0X9.30 მ) გალავანი [ჯაფარიძე 1984:20]. მავზოლეუმთაგან ერთი-ერთი – წრიული ფორმის, ინტერიერში მოწყობილი სამარხებითა და 13 არაბულწარწერიანი საფლავის ქვით კოლექტიური, საოჯახო-საგვარეულო დასაკრძალი აღმოჩნდა [ჯაფარიძე, 1984:20-26].

დმანისის სამაროვნის სამხრეთით, ქრისტიანულ უბანში, V კვადრატში გამოვლენილი №4-16 სამარხების²⁶ შემოვლებული ზღუდის ჩრდილოეთის კედლის შემორჩენილი შიდა სიგრძე 4.40 მ-ია, ხოლო დასავლეთისა – 5.20 მ. ვფიქრობთ, ამ სამარხების ჯგუფის შემთხვევაშიც, ზემომოყვანილი პარალელების გათვალისწინებით, საქმე ზღუ-

24 კედლის შესახებ არაფერია ნათქვამი ანგარიშებსა თუ სხვა ტექსტურ საველე დოკუმენტაციაში. ამდენად, არ ვიცით, იყო თუ არა მისი მშენებლობისას გამოყენებული კირხსნარი.

25 სამაროვნის ტერიტორიაზე, მიწის ზედაპირზე, ხშირად ჩანს ამგვარი ნაგებობათა კონტურები.

26 ამ ჩამონათვალში არ ვგულისხმობთ №14 სამარხს, რომელიც ზედა დონის სამარხებისგან განსხვავებით ქვედა დონეზეა გამოვლენილი და ადრე შუა საუკუნეებს განეკუთვნება.

დემეოვლებულ, საოჯახო-საგვარეულო სასაფლაოსთან გვაქვს. მოყვანილი ზღუდის დასავლეთი კედელი ჩრდილოეთის კედელთან შიდა კუთხით შეერთების შემდეგ კიდევ 2.40 მ-ით გრძელდება და შემდგომ სწორი კუთხით უხვევს დასავლეთით და უკვე №1 და №3 და მათთან არსებული სამარხების ჯგუფის ზღუდეს კრავს. გამოდის, რომ 1-3 და 4-16 სამარხებს ერთი ზღუდის კედელი ჰყოფდათ. ამავე დროს, აღნიშნული კედლის წყობაზე დაკვირვებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ჯერ №№1-3 და მათი სამარხების ჯგუფი შემოუზღუდავთ, ხოლო შემდგომ №4-16 სამარხების შემოზღუდვისას უკვე არსებული №№1-3 სამარხების ჯგუფის აღმოსავლეთი კედელი №4-16 სამარხების ზღუდის დასავლეთ კედლად გამოუყენებიათ; ასევე, მასზე მიუშენებიათ ამ უკანასკნელი ჯგუფის სამარხების მსაზღვრელი ჩრდილოეთი კედელიც. მოყვანილი სამშენებლო ფენების გათვალისწინებით, შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ, №№1-3 სამარხების ჯგუფი უფრო ადრეულია, ვიდრე №№4-16 სამარხების ჯგუფი. სამარხების მსაზღვრელი წრიული გალავნის მაგვარი ნაშთი ჩანს V კვადრატის ჩრდილოეთით, არქეოლოგიური გათხრების VI კვადრატში. არ არის გამორიცხული, რომ მსგავს ზღუდეგალავნიან საოჯახო-საგვარეულო სამარხებს გადახურვაც ჰქონოდათ. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ შემორჩენილი კედლები საკმაოდ კარგად ნაგებად გამოიყურება და მათი სისქეც ნორმალურია (0.70-0.80 მ და მეტი), თეორიულად დასაშვებია და პრაქტიკულად განხორციელებული შეიძლება ყოფილიყო ასეთი ზღუდე-გალავნისთვის ხის ძელებზე დაყრდნობილი ბანური გადახურვის მოწყობა.²⁷ თუმცა, აქვე აღვნიშნავთ, რომ დამატებითი მასალების მოძიების გარეშე ეს მოსაზრება ამ ეტაპზე დაუსაბუთებლად გამოიყურება.

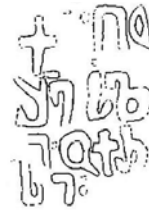
დმანისის სამაროვნის სამხრეთი უბნის V კვადრატის №5 და №6 სამარხის საფლავის ქვები

№5 სამარხის სტელისებრი საფლავის ქვა (საინ. № დმ.15). გამოთლილია მომწვანო-მონაცრისფრო ტუფის ქვისგან (სურ. 18). ფორმით თითქმის ტოლწახნაგოვანი სტელაა, საერთო სიმაღლით 0.80 მ. აქედან 0.43 მ მიწისზედა, ფასადური, კარგად გათლილი, სწორკუთხოვანი წახნაგებია, ხოლო დარჩენილი 0.37 მ სტელის ქვედა, უხეშად

²⁷ კიდევ უფრო ნაკლებად სავარაუდოა კრამიტით გადახურული ზღუდიანი სამარხების ჯგუფი, რადგან კრამიტების აღმოჩენა დმანისის სამაროვნის ჩვენთვის საინტერესო კვადრატზე არ დასტურდება. აქვე, დადგენილია, რომ ნაქალაქარზე გამოვლენილი საცხოვრებელი, სამეურნეო თუ რელიგიური დანიშნულების შენობა-ნაგებობათა თითქმის აბსოლუტური უმრავლესობა ბანური გადახურვისა უნდა ყოფილიყო.

გათლილი და ძირწაწვეტებული მიწაში ჩასამაგრებელი ნაწილი. საფლავის ქვის აღმოსავლეთ წახნაგზე (0.43x0.27 მ) ამოჭრილია 0.18 მ სიგანისა და 0.33 მ სიმაღლის თაღოვანი ნიში. ნიშში მოთავსებულია ოთხსტრიქონიანი რელიეფური ასომთავრული წარწერა:

1. ✝ [-] იწ
2. ყუნ
3. ლ.ღქ
4. ს.

10 cm

ასო-ნიშნების მაქსიმალური სიმაღლე 6.5 სმ-ია, მინიმალური – 4.3 სმ. ქარაგმების გახსნის შემდეგ წარწერა შესაძლოა, ასე წავიკითხოთ:²⁸ „ქ[(რისტ)ე] ღ(მერთ)ო, / შ(ეიწყალ)ე / ს(უ)ლ/ი ოქრ/ {ოჲ}/სი“. ეპიტაფია ქანწილით იწყება. აღნიშნულ ნიშანსა და შემდეგ სიტყვას შორის სივრცე დაზიანებულია. ამდენად, ძნელია იმის თქმა, იყო თუ არა რაიმე სხვა ასო-ნიშნები მათ შორის.²⁹ მომდევნო ასო-ნიშნების, ი-სა და ო-ს თავზე დასმულია ქარაგმა: ღ(მერთ)ო. ქარაგმა ზის ყ-სა და უ-ს თავზეც – შ(ეიწყალ)ე. ასევე ქარაგმის ნიშანი უნდა იყოს ს-სა და ზ-ს თავზე – ს[უ]ლ/ი. ამ უკანასკნელსა და შემდგომ, სახელის აღმნიშვნელ სიტყვას – ოქრ/{ოჲ}/სი-ის შორის განკვეთილობის ნიშანი, ერთი წერტილია. ეპიტაფიას ასევე ერთი წერტილი ასრულებს.

საფლავის ქვის სამხრეთ და ჩრდილოეთის წახნაგებზე (0.43x0.27 მ) ამოჭრილია 0.13 მ სიგანისა და 0.35 მ სიმაღლის თაღოვანი ნიშები. თითოეულ ნიშში ამოკვეთილია წნული ორნამენტისგან შედგენილი ჯვრის მოტივი.

28 ზემომოყვანილი წარწერის წაკითხვისას გაწეული კონსულტაციისთვის, გვსურს მადლობა გადავუხადოთ პროფესორ თემო ჯოჯუას.

29 სივრცე მცირეა, შესაძლოა, დატეულიყო ერთი ასო-ნიშანი. თუ ჩავთვლით, რომ ეპიტაფიის პირველი ხაზი ✝-ით იწყება, დაზიანებულ ადგილას თითქოს მეორე ნიშანი e უნდა იყოს. მათ თავზე თითქოს ქარაგმის ფრაგმენტია. როგორც ვნახეთ, ამ შემთხვევაში ქარაგმის გახსნის შემდეგ იქნება ქ[(რისტ)ე]. თუ ჩავთვლით იმასაც, რომ პირველ და შემდეგ სიტყვას შორის არსებული მცირე რელიეფური შვერილი განკვეთილობის ნიშანია, მაშინ გამოდის, რომ პირველი სიტყვაა ქ[(რისტ)ე] და შემდეგი – ღ(მერთ)ო ერთმანეთისგან ერთი წერტილით არიან განცალკევებული. მომდევნო სიტყვა, რომელსაც ვკითხულობთ როგორც შ(ეიწყალ)ე, ასევე შესაძლოა გვეფიქრა, რომ იყოს მამაკაცის სახელი ა(ე)ს ან ა(ოვან)ე. მთლიანობაში ეპიტაფია ასეთ შინაარსს შეიძენდა: ქ[(რისტ)ე] ღ(მერთ)ო / ა(ოვან)ე(ს) ს(უ)ლ / ი ოქრ / {ოჲ} / სი. ამ შემთხვევაში კი გარდაცვლილი ა(ოვან)ე გამოდის, ოქროს ძე. თუმცა შენდობის, ღმერთზე მიბარების აღმნიშვნელი სიტყვის გარეშე, რაც ნაკლებად სავარაუდოა.

წარწერიანი საფლავის ქვის მთავარ საფასადო წახნაგის საპირისპირო, რევერსულ წახნაგზეც (0.42x0.25 მ) თაღოვანი, 0.18 მ სიგანისა და 0.30 მ სიმაღლის ნიშია ამოჭრილი. განსხვავებით საფლავის ქვის წარწერიანი წახნაგის ნიშისგან, დასავლეთის წახნაგზე ამოღებულ 0.01 მ სიღრმის ნიშში მეორე, 0.14 მ სიგანის და 0.26 მ სიმაღლის, 0.02 მ სიღრმის ასეთივე ნიშია ამოჭრილი.

როგორც ვნახეთ, № დმ.15 სტელისებრი საფლავის ქვის წარწერაში მოხსენიებულია გარდაცვლილის სახელი – ოქრო, რომლის სხვადასხვა ვარიაცია: ოქრია, ოქრუა, ოქროპირი, როგორც მამაკაცის სახელი, გვხვდება განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოში [ქართული სამართლის ძეგლები 1965:29]. სავარაუდოდ, ზემოთ აღნიშნული სახელისგან ნაწარმოები გვარსახელი – ოქრომჭედლისევილი გვხვდება საკუთრივ დმანისშიც, 1537-1538 წლების ერთ-ერთ საბუთში [ქართული სამართლის ძეგლები 1972:16]. დაბოლოს, ისტორიულ თორში, სოფ. გუჯარეთის მახლობლად, ნასოფლარ თონეთში აღმოჩენილი ქვაჯვარა, რომელიც XII-XIII საუკუნეებითაა დათარიღებული, ასევე შეიცავს მამაკაცის სახელს ოქრო (ოქროპირი) და ის ავტორის მიერ ადგილობრივ, მაღალი სოციალური წრის წარმომადგენლადაა მიჩნეული [ბერძენიშვილი 1986:45-46].

საფლავის ქვის წარწერაში მოხსენიებული ოქრო/ოქრუა დმანისელი წარჩინებული უნდა ყოფილიყო. მის მაღალ სოციალურ-ეკონომიკურ, დაწინაურებულ მდგომარეობაზე მეტყველებს მისთვისვე მოწყობილი სამი სეგმენტისგან – კვარცხლბეკის, სარკოფაგისებრი ორფერდიანი გადახურვისებრი ზედაპირის მქონე ლოდისა და წარწერიანი სტელისებრი საფლავის ქვისგან შედგენილი მემორიალი, რომლის ანალოგი არათუ დმანისის სამაროვანზე, არამედ საქართველოს სხვა თანადროულ არქეოლოგიურ ძეგლებზეც არ მოგვეპოვება.

რაც შეეხება №5 სამარხის, მემორიალური ძეგლისა და მისი წარწერის თარიღს, იგი დმანისის სამაროვნის სამხრეთი უბნის V კვადრატის ამავე დონეზე გამოვლენილი სხვა სამარხების ინვენტარის, ასევე თამარ-დავითის 1200 წლის მონეტის აღმოჩენის გათვალისწინებით XIII საუკუნით შეიძლება დათარიღდეს. ამ დათარიღებას საკუთრივ №5 სამარხის საფლავის ქვის (საინ. № დმ.15) წარწერის პალეოგრაფიული მხარეც არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს (სურ. 18).

საფლავის ქვის ეპიტაფია რელიეფურია, რაც ესოდენ დამახასიათებელია დმანისის სამაროვანზე არსებული ისლამური, არაბულ-წარწერიანი საფლავის ქვებისთვის [კახიანი 1965].

ნიშანდობლივია, რომ განვითარებული შუა საუკუნეების ქართულ პალეოგრაფიულ ძეგლებზე, განსაკუთრებით ეპიტაფიების

შემთხვევაში, რელიეფურად კვეთილი წარწერები იშვიათობაა. სამაგიეროდ, რელიეფურ წარწერებს ვხვდებით XIII-XIV საუკუნეებით დათარიღებულ დმანისის სამაროვნიდან მომდინარე არაბულწარწერიანი საფლავის ქვების აბსოლუტურ უმრავლესობაზე. № დმ.15 საფლავის ქვის შემთხვევაში შესაძლოა ადგილობრივი ტრადიციების, ზემომოყვანილი საერთო ტენდენციების ანარეკლს ვხედავდეთ. ამდენად, განსახილველი ეპიტაფიის ტექნიკურ შესრულებაშიც, სავარაუდოდ, იგრძნობა ადგილობრივი, ქალაქური ტრადიციების გავლენა.

როგორც ვახსენეთ, V კვადრატის №5 და №6 ორმოსამარხი დახურული იყო ერთი საერთო, კვარცხლბეკისებრი, მართკუთხედის ფორმის კარგად გათლილი საერთო ფილაქვით (1.15x1.60x0.20 მ). ჩვენთვის ცნობილია, რომ დიდი ზომის საფლავის ქვებს ცოლ-ქმრის მემორიალთა მოსაწყობად გვიან შუა საუკუნეებსა და უფრო მოგვიანო პერიოდშიც იყენებდნენ. ორი პერსონისთვის – ცოლ-ქმრისთვის განკუთვნილი ჰორელიეფიანი (გარდაცვლილთა სრული ფიგურების გამოსახულებით) საფლავის ქვებზე მამაკაცი ყოველთვის მარჯვნივაა გამოსახული და შესაბამისად, დაკრძალულიც [ნადირაძე 2000:121, ილუსტ. 43]. მიცვალებულთა აღნიშნული განლაგება წყვილის ჯვრისწერის დროს, ზოგადად მამაკაცისა და ქალის გვერდიგვერდ დგომის წესის გამოხატულება უნდა იყოს, სადაც მამაკაცი მარჯვნივ, ხოლო ქალი მისგან მარცხნივ დგას. ამდენად, თუ ჩვენი მსჯელობა სწორია, დმანისელი ოქრო/ოქრუას სამარხის გვერდზე, მისგან მარცხნივ მისივე მეუღლე უნდა ყოფილიყო დაკრძალული. სამწუხაროდ, №5 სამარხის გვერდით, №6 სამარხში ალამიანის ნეშტი არ დადასტურდა.³⁰

30 შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ცოლ-ქმრისთვის განკუთვნილი №5 და №6 სამარხები, საერთო მემორიალური ძეგლით, თავიდანვე მხოლოდ №5 სამარხის, ჩვენთვის უკვე ცნობილი მამაკაცის, ოქრო/ოქრუას ნეშტს შეიცავდა. ხოლო სავარაუდოდ, მისი მეუღლის მემორიალის მოწყობა მხოლოდ სიმბოლურ ხასიათს ატარებდა, რადგან ის იქ არ დაკრძალულა. ცოლ-ქმრიდან ერთ-ერთის გარდაცვალების შემთხვევაში წინასწარ ერთი საერთო მემორიალის მოწყობას ვხვდებით ეთნოგრაფიულ თუ თანამედროვე ყოფაშიც. ამდენად, შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ოქრო/ოქრუას გარდაცვალების შემდგომ მისმა მეუღლემ სურვილისამებრ მოაწყო საერთო, მათ შორის საკუთარი მემორიალური ძეგლი. ამის შემდგომ ის რაღაც მიზეზის გამო მისთვისვე განკუთვნილ სამარხში არ დაკრძალულა. თუ ჩავთვლით, რომ ჩვენთვის უკვე ცნობილი ოქრო/ოქრუა XIII ს-ის 30-იან წლებამდე გარდაიცვალა, რასაც ეპიტაფიის პალეოგრაფიული ნიშნები, ასევე ამავე სამარხების ჯგუფის სამარხეული მასალა, განსაკუთრებით თამარდავითის 1200 წლის მონეტის აღმოჩენაც ამყარებს, მაშინ შესაძლოა დავუშვათ ერთ-ერთ ვარაუდად, რომ, მისი ჯერ კიდევ ცოცხალი მეუღლე მონღოლების მიერ 1235 წლის დმანისის სავარაუდო დარბევას შეეწირა, მისი ნეშტის ამოცნობა ვერ მოხერხდა ან აღარავინ დარჩა, რომ კუთვნილ ადგილას დაეკრძალათ. ან სულაც ტყვედ ჩავარდა და სხვაგან, დმანისიდან შორს აღმოჩნდა. როგორც სო-

№6 სამარხის სტელისებრი საფლავის ქვა (საინვ. № დმ.14) გამოთლილია მოცისფრო-მონაცრისფრო ტუფის ქვისგან (სურ. 19). ფორმით ის თითქმის ტოლწახნაგოვანი სტელაა, საერთო სიმაღლით 0.67 მ. აქედან 0.40 მ მიწისზედა, ფასადური, კარგად გათლილი, სწორკუთხოვანი წახნაგებია, ხოლო დარჩენილი 0.27 მ სტელის ქვედა, უხეშად გათლილი და ძირწაწვეტებული მიწაში ჩასამაგრებელი ნაწილი. საფლავის ქვის აღმოსავლეთ წახნაგზე (0.38x0.16 მ) ამოჭრილია 0.16 მ სიგანისა და 0.26 მ სიმაღლის თაღოვანი ნიში. ნიშში მოთავსებულია ორსაფეხურიან კვარცხლბეკზე მდგარი რელიეფური ჯვარი. საფლავის ქვის სამხრეთ და ჩრდილოეთ წახნაგებზე (0.38x0.16 მ) ამოჭრილია 0.10 მ სიგანისა და 0.26 მ სიმაღლის თაღოვანი ნიშები. თითოეულ ნიშაში ამოკვეთილია რელიეფური მცენარეული ორნამენტი.

საფლავის ქვის ჯვრის გამოსახულებიანი მთავარი საფასადო წახნაგის საპირისპირო, რვერსულ წახნაგზეც (0.40x0.17 მ) თაღოვანი, 0.17 მ სიგანისა და 0.26 მ სიმაღლის ნიშია ამოჭრილი. როგორც №5 სამარხის საფლავის ქვის (დმ.15) შემთხვევაშიც, აქაც, დასავლეთის წახნაგზე ამოღებულ 0.015 მ სიღრმის ნიშში მეორე, 0.12 მ სიგანისა და 0.23 მ სიმაღლის, 0.01 მ სიღრმის მსგავსი ნიშია ამოჭრილი.

№6 სამარხის საფლავის ქვას (დმ.14), №5 სამარხის ქვასთან (დმ.15) ერთად ზემომოყვანილი მსჯელობიდან გამომდინარე განვიხილავთ, როგორც საერთო მემორიალურ ძეგლში შემაჯალ სეგმენტებად, ცოლქმრის სამარხის მიწისზედა მემორიალად.

დმანისის სამაროვნის სამხრეთი უბნის XIII კვადრატის სამარხების საფლავის ქვები

1986 წელს დმანისის სამაროვნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში რამდენიმე არქეოლოგიური თხრილი გაიჭრა.³¹ აქედან ერთ-ერთში – XII კვადრატში (ზომ. 5.0x9.0 მ) ქრისტიანული წესით გამართული 3 ქვის სამარხი და 20 ორმოსამარხი გამოვლინდა. სამარხების ნაწილს გააჩნდა საფლავის ქვები – უხეშად გამოთლილი მართკუთხედის

მეხი ისტორიკოსი კირაკოს განძაკეცი აღნიშნავს, 1235 წელს მონღოლებმა ქალაქ ლორეს აღების შემდეგ მათგან ლტოლვილი და გაქცეული მოსახლეობა ქალაქისვე მსაზღვრელ ღრმა ხევებში დიდი სისასტიკით ამოხოცეს. მისივე თქმით, იგივე ბედი ეწია დმანისის მოსახლეობასაც [Киракос Гандзакецци 1976:163]. ამდენად, დმანისში დატრიალებულ ქალაქ ლორეს მსგავს ტრაგედიას შესაძლოა, ქალაქის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ემსხვერპლა, მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო პირიც. ასევე, შესაძლებელია მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ ოქრო/ოქრუას ქვრივი ხელმეორედ გათხოვდა და ამჯერად ის უკვე სიკვდილის შემდეგ მეორე მეუღლის გვერდით დაიკრძალა.

31 სამაროვნის არქეოლოგიური ჯგუფის ხელმძღვანელი მ. გოჩიაშვილი.

ფორმის ქვის ბრტყელი ფილები. 23 სამარხიდან 6 ინვენტარიანი აღმოჩნდა. სამარხეული ინვენტარის მიხედვით (მინის სამაჯურები, სპილენძისა და პასტის მძივები, ბრინჯაოს ბეჭდები), ზემოხსენებული სამარხების ჯგუფი XII-XIII საუკუნეებით დათარიღდა. ამავე წელს, ზემოხსენებულ თხრილთან გაიჭრა კიდეც ერთი ახალი თხრილი – კვადრატის XIII (ზომ. 4.0x4.0 მ). სულ თხრილში, მიწის ზედაპირიდან 1.0-1.60 მეტრ სიღრმეზე 26 ორმოსამარხი დადასტურდა. მათგან 12-ს გააჩნდა საფლავის ქვები. სამარხები დახურული იყო მართკუთხედის ფორმის ბრტყელი ქვებით. სამი მათგანი ორფერდა სახურავის ზედაპირის მქონე, სარკოფაგისებრი ქვა აღმოჩნდა [Джапаридзе...1991:108]. №6 სამარხის მართკუთხედის ფორმის ქვის ბრტყელ ზედაპირზე გამოსახული იყო ადამიანის სტილიზებული ფიგურა, ჯვრით მკერდზე. ხოლო №9 სამარხის თავთან ჩასმული იყო ბოლნური ჯვრის გამოსახულებიანი და ადრე შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი ორნამენტებით შემკული კუბის ფორმის სტელის ფრაგმენტი (სავარაუდოდ, მეორადად გამოყენებული – ჯ. ჩ.). მიცვალებულები დაკრძალული იყვნენ ქრისტიანული წესით. სამარხებიდან 7 ბავშვისა აღმოჩნდა. როგორც სავსელე არქეოლოგიური დოკუმენტაციიდან ჩანს, გრუნტში ჩაჭრილი რამდენიმე ქვედა, II დონის სამარხი (სამარხი №17-20, 26) შესაბამისი სამარხეული ინვენტარის მიხედვით გვიან ბრინჯაო-ადრე რკინის პერიოდისა იყო. შესაძლოა, საფლავის ქვის მიხედვით გვიან შუა საუკუნეებისა იყოს №6 სამარხი, ასევე I დონის სხვა რამდენიმე სამარხიც. სულ 26 სამარხიდან 12 ინვენტარიანი აღმოჩნდა. სამარხეული ინვენტარის მიხედვით (სამაჯურები – მინის, მწვანე, ლურჯი, ცისფერი და შავი ფერის, მრგვალგანიკვეთიანი, სადა და გრებილი; სპილენძის სფერული, ყუნწიანი ღილები და სხვ.) II დონის სამარხების უმეტესობა განვითარებულ შუა საუკუნეებს უნდა განეკუთვნებოდეს. საინტერესოა ასევე, რომ XIII კვადრატის №7 და №8 სამარხების სიახლოვეს აღმოჩნდა რუსუდან მეფის სპილენძის მონეტა [ჯაფარიძე... 1986:29-34].

კვადრატის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს, XIII თხრილს გარეთ, ამავე წელს ექსპედიციამ დააფიქსირა ორი სტელისებრი საფლავის ქვა (სურ. 20), აღმოსავლეთის წახნაგებზე ჯვრების გამოსახულებით, ხოლო საპირისპირო, დასავლეთის წახნაგებზე ერთ-ერთზე ორნამენტული მოტივით შემკული, ხოლო მეორეზე ასომთავრული წარწერიანი ეპიტაფიით [Джапаридзе... 1991:108].³² ჩვენთვის საინტერესო საფ-

32 აღნიშნული წლის ანგარიშებში არ არის მოცემული ინფორმაცია ჩვენთვის საინტერესო ამ ორი საფლავის ქვის, შესაბამისად, სამარხების არქეოლოგიურად შესწავლის შედეგების შესახებ. თუმცა სავსელე-არქეოლოგიური დოკუმენტაციის – ფოტომასალისა და ანაზომების მიხედვით ვახდენთ აღნიშნულ სამარხთა კონ-

ლავის ქვები შესაბამის სამარხებზე აღმართული იყო ვერტიკალურად, ერთმანეთისგან 0.45 მეტრის დაშორებით. საფლავის ქვა საინვენტარო ნუმერაციით – დმ.32 აღმართული იყო №27 სამარხის თავთან. სამარხი აღმოსავლეთ დასავლეთის ხაზზე დამხრობილი ორმოსამარხია.³³ მიცვალებული ესვენა ზურგზე გაშოტილი, თავით დასავლეთით, ხოლო ხელები დაწყობილი ჰქონდა მკერდზე (სურ. 20).

№27 სამარხის სტელისებრი საფლავის ქვა (საინვ. № დმ.32) გამოთლილია მომწვანო-მონაცრისფრო ტუფისგან. მისი საერთო სიმაღლე 0.67 მ-ია (სურ. 21). აქედან 0.32 მ მიწისზედა, ფასადური, კარგად გათლილი, სწორკუთხოვანი წახნაგებია, ხოლო დარჩენილი 0.35 მ სტელის ქვედა, უხეშად გათლილი და ძირწაწვეტებული მიწაში ჩასამაგრებელი ნაწილია. საფლავის ქვის აღმოსავლეთ წახნაგზე (ფასადზე 0.32x0.19 მ) ამოკვეთილია რელიეფური, კვარცხლბეკზე მდგომი წნული ჯვარი. საფლავის ქვის სამხრეთ და ჩრდილოეთი წახნაგები (0.32x0.08 მ) სადაა. ჯვრის გამოსახულების რევერსულ მხარეს – სტელის დასავლეთ წახნაგზე (მთლიან ფასადურ ნაწილზე) მოცემულია წნული ორნამენტი.

მეტად საინტერესოა აღნიშნული, ამ ზოგადქართული ორნამენტის საფლავის ქვების რევერსულ მხარეს გამოსახვის ტრადიცია დმანისში. რამდენიმე ასეთ შემთხვევას ვხვდებით ისლამური სამარხების სტელისებრი საფლავის ქვებზე. ერთ-ერთი ასეთი მაგალითია არაბულწარწერიანი, სამკუთხედთავიანი სტელისებრი საფლავის ქვა №11 (სიმაღლე – 0.45 მ, სიგანე – 0.23 მ, სისქე – 0.13 მ), აღმოსავლეთის წახნაგზე კასიმ აჰმად იბნ ხავაჯას მოხსენიებით, ხოლო მის საპირისპირო, რევერსულ მხარეს (დასავლეთის წახნაგზე), ასევე სამხრეთ და ჩრდილოეთ წახნაგების მთლიან სივრცეებზე ამოკვეთილი, ქართული მოტივებისთვის დამახასიათებელი წნული ორნამენტი. აღნიშნული ფაქტი ადგილობრივი, ქართული ტრადიციების გავლენად, დმანისის მულტიკულტურული სურათის გამოხატულებად მიიჩნევა. ზემოხსენებული საფლავის ქვა უთარილოა, თუმცა პარალელური მასალების მიხედვით, იგი ავტორის მიერ დაახლოებით XIII საუკუნის I ნახევრითაა დათარიღებული [კახიანი 1960:105-106, ტაბ. XXIII-XXVII].

ქალაქობის პერიოდის დმანისში მეტად თვალსაჩინოა სხვადასხვა წარმომავლობის მოსახლეობის განსხვავებული კულტურის, რელიგიის, ტრადიციების გავლენა ურთიერთზე და ასახვა ყოფით ცხოვრებაში, მატერიალურ კულტურაში. მათი ერთმანეთთან შერწყმა კი

ტექსტის რეკონსტრუქციას.

33 აღწერას ვახდენთ ანაზომების მიხედვით. სავარაუდოდ, №27 ორმოსამარხი უინვენტარო იყო.

ესოდენ თვალსაჩინოდ სწორედ ქალაქის სამაროვანზე შეინიშნება. საფლავის ქვების კვეთისა და დამუშავების ტექნიკის, გამოყენებული მასალის, მემორიალების მოწყობის მსგავსების გათვალისწინებით შესაძლებლად მივიჩნევთ, რომ დმანისელ ქრისტიანთათვის (ქართველებისა და სომხებისთვის), ასევე მუსლიმთათვის მემორიალური ძეგლები, ხშირ შემთხვევაში, ერთი და იმავე ხელოსნების მიერ მზადდებოდა. რა თქმა უნდა, შესაბამისი ზოგადი რელიგიური კანონიკის დაცვით. აქვე იქნებოდნენ შესაბამისად განსწავლული ქართული, სომხური და არაბულწარწერიანი ეპიტაფიების „წამწერელნიც“.

სტატიაში წარმოდგენილი №27 სამარხის წნულჯვრიანი და წნულორნამენტიანი საფლავის ქვა (დმ.32) ზემოთ მოყვანილი პარალელის, არაბულწარწერიანი საფლავის ქვის, ასევე, იქვე, იმავე დონეზე მდებარე სამარხების (კვადრატი XIII) თარიღის მიხედვით ზოგადად XIII საუკუნით შეიძლება დავათარილოთ, მეტადრე ხსენებული საუკუნის II ნახევრით.

მეტად საინტერესო აღმოჩნდა №27 სამარხის საფლავის ქვის გვერდზე, მის ჩრდილოეთით აღმართული მეორე სტელისებრი საფლავის ქვა.

№№ 28-29 სამარხის³⁴ სტელისებრი საფლავის ქვა (საინვ. № დმ.26) გამოთლილია მომწვანო-მონაცრისფრო ტუფის ქვისგან (სურ. 22). მისი საერთო სიმაღლე 0.65 მ-ია. მიწისზედა, ფასადური, კარგად გათლილი სწორკუთხოვანი წახნაგების სიმაღლე 0,38 მ-ია, ხოლო დანარჩენი 0.35 მ სტელის ქვედა, როგორც სხვა შემთხვევაში, უხეშად გათლილი და ძირწაწვეტებული მიწაში ჩასამაგრებელი ნაწილია. საფლავის ქვის აღმოსავლეთ წახნაგზე (ფასადზე 0.38x0.24 მ) ამოკვეთილია ორსაფეხურიან კვარცხლბეკზე მდგარი ჯვარი. საფლავის ქვის სამხრეთ და ჩრდილოეთი წახნაგები (0.38x0.12-0.13 მ) სადაა. ჯვრის გამოსახულების რევერსულ მხარეს – სტელის დასავლეთ წახნაგის ზედა ნაწილში მოცემულია სიღრმეში ამოკვეთით შესრულებული ეპიტაფია – ასომთავრული წარწერა სამ ხაზზე. ასო-ნიშნების მაქსიმალური სიმაღლე 6.1 სმ-ია, მინიმალური – 3.1 სმ. ქართულწარწერიანი საფლავის ქვის ტექსტი ჩვენი ვერსიით შემდეგნაირად იკითხება:

34 სავარაუდოდ, გამომდინარე იქიდან, რომ აღნიშნულ ორმოსამარხში ორი მიცვალებულის ნეშტი აღმოჩნდა, ორმოსამარხსა და მიცვალებულთა ნეშტებს 28-29 ნომრები მიენიჭა.

1. †: ს~ზსტ
2. ულსტ
3. ყნ: ინ:-

ქარაგმების გახსნის შემდეგ წარწერა შეიძლება ასე წავიკითხოთ:
„†: ს[უ]ლსა / ებ[ია]სა / შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმა)ნ“

როგორც ვხედავთ, წარწერა ქანწილით იწყება. ქარაგმის ნიშანი გამოყენებულია ს-სა და ზ-ს (ს[უ]ლსა), ყ-სა და ჩ-ს (შ[ეუნდვე]ნ) თავზე. განკვეთილობის (ორი წერტილი) ნიშანია ქანწილის – †, ყ-სა და ჩ-ს შემდეგ. ტექსტის დასრულების აღმნიშვნელი ტექნიკური ნიშანია (განკვეთილობის ორი წერტილი და ხაზი) მოცემული ი-სა და ჩ-ს შემდეგ.

წარწერის მიხედვით, გარდაცვლილის სახელის ფუძეა ები. მსგავსი ფუძის სახელი ქართული ონომასტიკიდან ცნობილია შემდეგი ფორმებით: ებია, ებინა, ებინაათ, ებიტა. ასევე, სავარაუდოდ, ამავე სახელისგან ნაწარმოებია გვარი ებიტასშვილი/ებიტაშვილი. აღნიშნული სახელები ქართულ ისტორიულ დოკუმენტებში – ნასყიდობის, გაყრის, წყალობის ხასიათის XVII საუკუნით დათარიღებულ საბუთებში მრავლად გვხვდება [პირთა ანოტირებული ლექსიკონი 1993:106-107]. მამაკაცის ეს სახელი გავრცელებული ჩანს შიდა და ქვემო ქართლში. სხვა შემთხვევაში, თუ ეს სახელი ქალისაც შესაძლოა ყოფილიყო, შეგვიძლო გვეფიქრა სხვა გარემოებაზეც. მაგალითად, ნიშანდობლივია, რომ №27 სამარხის და №№ 28-29 სამარხების საფლავის ქვები (დმ.32 და დმ.26) ერთმანეთთან ძალზე ახლოს იყო აღმართული. თუ ჩავთვლიდით, რომ ეს ორი საფლავის ქვა წყვილის, ცოლ-ქმრის სამარხების მემორიალებია, როგორც ამას წინა შემთხვევაში ვვარაუდობთ (ოქრო/ოქრუას და მისი მეუღლის მემორიალური ძეგლი), აქაც ცოლ-ქმრის – ქმრის მარჯვნივ, ხოლო ცოლის მარცხნივ – დაკრძალვასთან შესაძლოა, გვექონდეს საქმე. თუმცა მსგავსი ქალის სახელი ჩვენთვის უცნობია. აქვე, №27 და №№ 28-29 სამარხების ანაზომებიდან ჩანს, რომ ები/ებია/ებიტა(?) სახელით მოხსენიებულ საფლავის ქვის ქვეშ, სამარხში ორი მიცვალებულის ნეშტი გამოვლენილა. ძნელია თქმა, ამ შემთხვევაში კოლექტიურ, ერთ სამარხში ერთიმეორეზე დაკრძალული ორი ადამიანის სამარხთან გვაქვს საქმე თუ სხვადასხვა სამარხის სხვადასხვა ნეშტთან. №28 სამარხის ნეშტთან აღმოჩნდა სპილენძის (ბრინჯაოს?) ბეჭედი, თხელი, ოვალური მოყვანილობის ფარაკითა და

ასეთივე თხელი, ბრტყელი ღეროთი (ტაბ. I, სურ. 34). მსგავსი ტიპის ბეჭდები სიონიდან XI-XIII საუკუნეებითაა დათარიღებული [რამიშვილი 1970:108-110, 109, სურ. 15, №75].

ჩვენს ხელთ არსებული და სტატიაში წარმოდგენილი არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით №№ 28-29 სამარხი, ზოგადად, შესაძლოა, XIII საუკუნით დათარიღდეს. ასევე, აღნიშნულ სამარხზე აღმართული ეპიტაფიანი საფლავის ქვა და წარწერაც (საინგ. № დმ.26) შესაძლოა, ამავე, XIII საუკუნეში შესრულებულად მოვიაზროთ და როგორც წინა შემთხვევაში, ისე ახლაც, ეპიტაფიის ზოგადი პალეოგრაფიული ნიშნების გათვალისწინება აღნიშნულ დათარიღებას სავარაუდოდ არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს.

წარმოდგენილი ეპიტაფიანი საფლავის ქვის თარიღის განსაზღვრისას, ასევე, გასათვალისწინებელია ზემოაღნიშნულ წარწერიანი საფლავის ქვასთან გამოვლენილი, ჩვენი ვარაუდით, თანადროულად აღმართული მეორე უწარწერო საფლავის ქვის დათარიღების მცდელობაც,³⁵ რომელიც ასევე ჩვენი ვარაუდით XIII საუკუნეზე მოდის. ჩვენ მიერ შემოთავაზებული თარიღის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს მომიჯნავედ, იმავე არქეოლოგიურ დონეზე არსებული სამარხებისა და სამარხეული ინვენტარის (მათ შორის რუსუდან მეფის სპილენძის მონეტის) თარიღი, რომელიც XIII საუკუნით განისაზღვრება.

დასკვნა

წერილობითი წყაროების, გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის, ისტორიულ-არქიტექტურული ნაშთების მიხედვით, განვითარებული შუა საუკუნეების დმანისი მრავალეტნიკური, ერთმანეთისაგან განსხვავებული კონფესიის მოსახლეობით დასახლებული ქალაქია. სხვადასხვა რელიგიისა და კულტურათა თანაარსებობა, მათი ურთიერთგავლენა, ასახულია არქეოლოგიურად გამოვლენილი მატერიალური კულტურის ძეგლებზე. ეს განსაკუთრებით თვალსაჩინოა დმანისის სამაროვნის მაგალითზე.

დმანისის ქალაქობის პერიოდის სამაროვანი წარმოდგენილია მუსლიმური და ქრისტიანული – ქართულ-ქალკედონური და სომხურ-გრიგორიანული უბნებით. გვხვდება როგორც არაბულწარწერიანი,

35 ეპიტაფიის შინაარსისა და ფორმულირების მსგავსების მიხედვით შესადარებელ მასალად შესაძლოა მოვიყვანოთ, რამდენიმე წლის წინ, გელათში, დავით აღმაშენებლის კარიბჭეში აღმოჩენილი ადაის ნერჩის ძის საფლავის ქვა და მასზე არსებული ეპიტაფია [გაგოშიძე 2011:25-26], რომლის თარიღიც, ავტორის მიხედვით, XIII საუკუნის II ნახევრით განისაზღვრება.

ისე სომხურწარწერიანი საფლავის ქვები. ისინი XIII-XIV საუკუნეებითაა დათარიღებული.

გასული საუკუნის 70-80-იან წლებში დმანისის სამაროვანზე ორი ქართულწარწერიანი საფლავის ქვის გამოვლენა, რომელთა კვლევის შედეგების პუბლიკაციასაც ამჟამად მომზადდა, იმ მოსაზრების საპირისპიროა, რომლის მიხედვითაც, თითქოსდა, განვითარებული შუა საუკუნეების ხანაში ქართველებს ტრადიციად არ ჰქონდათ საფლავის ქვების ეპიტაფიებით შემკობა. შესაბამისად, ამ მიზეზით არ გვხვდებოდა ისინი დმანისის სამაროვანზე, სხვა, თანადროულ არაბულ და სომხურწარწერიანი საფლავის ქვების გვერდით.

დმანისის სამაროვნის სამხრეთ ნაწილში, V კვადრატში აღმოჩენილი სამარხების ჯგუფი, სამარხეული მასალის, ნუმიზმატიკური მონეტების მიხედვით, განვითარებული შუა საუკუნეებით თარიღდება. V კვადრატის სამარხების ჯგუფში შემავალი №5 და №6 სამარხები მიწისზედა საფლავის მოწყობის ხასიათის მიხედვით ცოლ-ქმრისთვის განკუთვნილ მემორიალურ ძეგლად მიგვაჩნია. №5 სამარხს, სავარაუდოდ, ცოლ-ქმართაგან მამაკაცისთვის განკუთვნილ საფლავის ქვას (საინვ. № დმ.15) გააჩნდა ქართული ასომთავრული წარწერა. ქარაგმების გახსნის შემდგომ ეპიტაფია შესაძლოა ასე წაიკითხოთ: „ქ[(რისტ) ე] ღ(მერთ)ო, / შ(ეიწყალ)ე / ს(უ)ლ/ი ოქრ/{ოფ}/სი“. წარწერიანი საფლავის ქვის შემცველი №5 სამარხი არქეოლოგიური კონტექსტის გათვალისწინებით, შესაძლოა, XIII საუკუნის (შესაძლოა, I ნახევრით) დათარიღდეს. აღნიშნული სამარხის წარწერიანი საფლავის ქვის ზოგადად XIII საუკუნით დათარიღებას ეპიტაფიის პალეოგრაფიული მხარეც არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს.

სტატიკაში წარმოდგენილი მეორე წარწერიანი საფლავის ქვა აღმოჩენილია დმანისის სამაროვნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, არქეოლოგიური გათხრების XIII კვადრატის სიახლოვეს. № 28-29 სამარხებზე აღმართულ სტელისებრ საფლავის ქვაზე (საინვ. № დმ.26) ამოკვეთილი ეპიტაფია ქარაგმების გახსნის შემდეგ შემდეგნაირად შეიძლება წავიკითხოთ: „†: ს[უ]ლსა / ებ{ია}სა / შ(ეუნდვე)ნ ღ{მერთმა}ნ“.

ზემომოყვანილი საფლავის ქვის თარიღად, ერთიან საფლავთა ჯგუფში შემავალი სამარხების, აღმოჩენილი სამარხეული ინვენტარის განსაზღვრის გათვალისწინებით, შესაძლოა, XIII საუკუნე მოვიაზროთ. ამ შემთხვევაშიც, სავარაუდო თარიღს ეპიტაფიის შინაარსი და წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნები არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს.

ამდენად, დღეისთვის არსებული მონაცემების, სტატიკაში წარმოდგენილი მასალების გათვალისწინებით, ცალსახაა, რომ განვითა-

რებული შუა საუკუნეების ხანაში დმანისის სამაროვანზე არსებობდა როგორც არაბულ და სომხურწარწერიანი, ისე ქართულწარწერიანი მემორიალების მოწყობის ტრადიცია.

წინამდებარე სტატიაში წარმოდგენილი განვითარებული შუა საუკუნეების ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები და მათთან დაკავშირებული კვლევა, ვფიქრობთ რომ, მნიშვნელოვანი იქნება შემდეგი გარემოების გამო: როგორც სტატიაში აღინიშნა, არქეოლოგიური მასალის სიმცირის, უმეტეს შემთხვევაში კი არარსებობის პირობებში, დამკვიდრდა აზრი, თითქოსდა განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოში მიღებული არ იყო მოსახლეობის ფართო ფენების წარმომადგენელთა სამარხებზე დეკორირებული და ეპიტაფიანი ქვების აღმართვა. ამჟამად, ბოლო წლების არქეოლოგიური გათხრების მონაცემებიდან გამომდინარე, ეს შეხედულება შესაძლოა, შეიცვალოს. ეს პირველ რიგში ეხება შუა საუკუნეების დმანისსაც. იმედი გვაქვს, რომ მომავალში მეტი ყურადღება დაეთმობა შუა საუკუნეების ქალაქების სამაროვნების არქეოლოგიურ კვლევას, ამ ტიპის მემორიალური ძეგლების გამოვლენას და ფიქსაციას.

დამოწმებანი

არჩვაძე 2005: თ. არჩვაძე, ც. ჩიკოიძე, მ. ჩხატარაშვილი, რუსთავში გათხრილი საერო სასახლე, *რუსთავი III* (რედ. ვ. ჯაფარიძე), თბილისი: 2005.

აფხაზავა 1979: ნ. აფხაზავა, ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა (არქეოლოგიური ქრონოლოგიის საკითხები სამკაულის მიხედვით), თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1979.

ბერძენიშვილი 1964: დ. ბერძენიშვილი, დმანისელი ამირას უცნობი წარწერა ფინეზაურის ხეობიდან. *საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, ტ. XXXIII, 3. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1964.

ბერძენიშვილი 1986: დ. ბერძენიშვილი, „ქვაჯვარა გუჯარეთის თონეთიდან“, *ძეგლის მეგობარი*, №2 (რედ. ვ. ბერიძე; სერიის რედ. ი. ციციშვილი). თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1986, 49-53.

ბერძენიშვილი 1998: დ. ბერძენიშვილი, „ვარძაგარა“, *დმანისი I*, რედ. ჯ. კოპალიანი, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1998, 66-75.

- გაგოშიძე 2011:** გ. გაგოშიძე, „ადაფს ნერჩის ძის ეპიტაფია გელათიდან“, *ძველი ხელოვნება დღეს*, 02/2011, რედ. ნ. ვაჩიშვილი, 2011, 24-26.
- გორიაშვილი 1986:** მ. გორიაშვილი, „შუა საუკუნეების დმანისის ნაქალაქარის გარეუბნის სამაროვანი“, *ძველის მეგობარი* №3 (რედ. გ. ბარათაშვილი; სერიის რედ. ი. ციციშვილი). თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 49-53.
- დოლაბერიძე 1969:** რ. დოლაბერიძე, „საქართველოს მინის სამაჯურები“, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე* XXVIII-B, რედ. ვ. ჯაფარიძე, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1969, 98-115.
- დოლაბერიძე 1985:** რ. დოლაბერიძე, XI-XIII სს. საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1985.
- იაკუთი 1964:** იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ნაკვ. 1. საქ. სსრ მეცნ. აკადემია, საქ. შესახებ არსებული წყაროების შემსწავლელი კომისია. არაბული ტექსტი თარგმნა და შესავალი დაურთო ე. სიხარულიძემ. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1964.
- კახიანი 1965:** ც. კახიანი, დმანისის არაბული წარწერები, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1965.
- კერესელიძე 1978:** თ. კერესელიძე, ძვლის ნივთების კატალოგი (მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიური განყოფილების ფონდების მიხედვით). თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1978.
- კოპალიანი 1998:** ჯ. კოპალიანი, „წარწერიანი არქეოლოგიური მასალა დმანისის ნაქალაქარის შიდა ციხიდან“, *დმანისი* I. რედ. ჯ. კოპალიანი, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1998, 76-82.
- კოპალიანი 1996:** ჯ. კოპალიანი, დმანისის ციხე (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), თბილისი: გამომცემლობა „საქართველო“, 1996.
- კოპალიანი 2002:** ჯ. კოპალიანი, ქვემო ქართლის თავდაცვითი სისტემა შუა საუკუნეებში (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). დისერტაცია. საქ. მეცნ. აკად. არქეოლ. კვლევ. ცენტრი. თბილისი: 2002.
- ლანჩავა, ისაკაძე, ბუაძე 2011:** ო. ლანჩავა, რ. ისაკაძე, შ. ბუაძე, „გელათი, დავით აღმაშენებლის კარიბჭე (არქეოლოგიური კვლევის შედეგები)“, *ძველი ხელოვნება დღეს*, 02/2011, 2011, 20-23.
- ლომთათიძე 1977:** გ. ლომთათიძე, საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა I-XIII სს. (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით), თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1977.
- მელიქსეთ-ბეგი 1954:** ლ. მელიქსეთ-ბეგი, „დმანისის სომხური წარწერები“, კრებ. *ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები (აღმოსავლური*

- ლურ ენათა სერია), რედ. გ. წერეთელი, საქ. სსრ მეც. აკად. თბილისი: მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1954, 158-161.
- მიწიშვილი 1969:** მ. მიწიშვილი, მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში IX-XIII სს. თბილისი: გამომცემლობა „ხელოვნება“, 1969.
- მუსხელიშვილი 1938:** ლ. მუსხელიშვილი, „დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა)“, *შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა*, რედ. ივ. ჯავახიშვილი, თბილისი: გამომცემლობა „ტექნიკა და შრომა“, 1938, 319-448.
- ნადირაძე 2001:** ე. ნადირაძე, საქართველოს მემორიალური კულტურა, თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2001.
- პირთა ანოტირებული ლექსიკონი 1993:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, ტ. II, გამოსაცემად მოამზადეს დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ. თბილისი: 1993.
- რამიშვილი 1970:** რ. რამიშვილი, სიონი, *ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები I*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1970.
- რეზესიძე 2011:** ნ. რეზესიძე, „გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის ნა-მოსახლარი დმანისის ნაქალაქარიდან“, *საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე*. ტ. II, რედ. ზ. თვალჭრელიძე. თბილისი: „ფავორიტი პრინტი“, 2011, 36-52.
- სილოგავა 2000:** ვ. სილოგავა, „სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები“, კატალოგი-გზამკვლევი. ახალციხე. ა.ო. „პროგრესი“, 2000.
- ფული საქართველოში 2000:** ფული საქართველოში, შემდგენელი: ი. გაგოშიძე, მ. ანთაძე, ც. ღვაზაძე, მ. წოწელია, თ. ქუთელია, მ. შეროზია. თბილისი: საქართველოს ეროვნული ბანკის გამომცემლობა, 2000.
- ქართლის ცხოვრება 1955:** ქართლის ცხოვრება, ტომი I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი: „სახელგამი“, 1955.
- ქართული სამართლის ძეგლები 1965:** ქართული სამართლის ძეგლები, საერთო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.), ტომი II. ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“ (შეწირულობის დაწერილი ჭიაბერისა შიო მღვიმისადმი. 1189-1192 წწ.), 1965.
- ქართული სამართლის ძეგლები 1972:** ქართული სამართლის ძეგლები, სასამართლო განჩინებანი, ტომი IV. ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბილისი: გამომცემ-

- ლობა „მეცნიერება“ (განჩინება ლუარსაბ I-ისა იოთამ და ორბელ ბარათაშვილთა გაყრის საქმეზე. 1537-1538 წწ.), 1972.
- ჩხატარაშვილი 1978:** მ. ჩხატარაშვილი, მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1978.
- ჩხვიმიანი 2009:** ჯ. ჩხვიმიანი, „ნაქალაქარ დმანისის სამაროვნის ძეგლები“, *საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ტბელობა“*, 2009 წლის მასალები (რედ. დ. მელიქიშვილი). თბილისი: „სეზანი“, 2009, 334-345.
- ჩხვიმიანი 2011:** ჯ. ჩხვიმიანი, „მეჩეთი დმანისის ნაქალაქარზე“, *საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე*. ტ. II, რედ. ზ. თვალჭრელიძე. თბილისი: „ფავორიტი პრინტი“, 2011, 214-246.
- ჭილაშვილი 1958:** ლ. ჭილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, თბილისი: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1958.
- ჭილაშვილი 1975:** ლ. ჭილაშვილი, ძველი გავაზი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა), თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1975.
- ჯაფარიძე 1969:** ვ. ჯაფარიძე, „ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა (წინასწარი შედეგები)“, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე*, ტ. XXVIII-B, თბილისი: „მეცნიერება“, 1969, 53-76.
- ჯაფარიძე 1971:** ვ. ჯაფარიძე, „დმანისის ნაქალაქარის გათხრები 1971 წელს“, *არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს*, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი (სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე და სხვ.). თბილისი: „მეცნიერება“, 1972, 52-55.
- ჯაფარიძე 1976:** ვ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976 წლის დოკუმენტური ანგარიში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური ინსტიტუტი (ხელნაწერი, საარქივო მასალა), თბილისი: 1976.
- ჯაფარიძე 1984:** ვ. ჯაფარიძე, „ერთი მაჰმადიანური მავზოლეუმი ნაქალაქარ დმანისის გარეუბნის სამაროვანზე“, *ძეგლის მეგობარი*, №68, რედ. ი. ციციშვილი, ო. ლორთქიფანიძე. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1984, 18-27.
- ჯაფარიძე, ართილაყვა 1971:** ვ. ჯაფარიძე, ვ. ართილაყვა, „გათხრები დმანისსა და მის მიდამოებში (1968 წლის წინასწარი შედეგები)“, *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები*, ტ. II. საქ. სსრ მეცნ. აკად., ს. ჯანაშიას სახ. საქ. სახ. მუზეუმი. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1971, 63-74.

- ჯაფარიძე, გორჩიაშვილი 1978:** ვ. ჯაფარიძე, მ. გორჩიაშვილი, დმანისის გარეუბნის სამაროვნის გათხრის შედეგები (1977-1978 წწ.), დოკუმენტური ანგარიში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური ინსტიტუტი (ხელნაწერი, საარქივო მასალა), თბილისი: 1978.
- ჯალალანია, ჯაფარიძე 1987:** ირ. ჯალალანია, ვ. ჯაფარიძე, „დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ნუმისმატიკური მონაპოვარი“, *ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები*, ტ. V, რედ. ვ. ჯაფარიძე, თბილისი: „მეცნიერება“, 1987, 16-52.
- ჯაფარიძე... 1986:** ვ. ჯაფარიძე, ჯ. კოპალიანი, თ. ბუგიანაშვილი, გ. ბოლქვაძე, მ. გორჩიაშვილი, ნ. მგელაძე, რ. აბრამიშვილი, დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1986 წელს ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური მუშაობის დოკუმენტური ანგარიში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური ინსტიტუტი (ხელნაწერი, საარქივო მასალა), თბილისი: 1986.
- ჯაფარიძე 1998:** ვ. ჯაფარიძე, „დმანისის სავჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი შუა საუკუნეებში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით)“, *დმანისი I*. თბილისი: „მეცნიერება“, 1998, 19-37.
- ჯოჯუა, გაგოშიძე 2012-2013:** თ. ჯოჯუა, გ. გაგოშიძე, „ქობაირის, ჰნევანქისა და ახტალის მონასტრების ქართული ლაპიდარული წარწერები“, *ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები XII-XIII*, თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა, 2012-2013, 258-331.
- Джапаридзе, Гамбашидзе, 1979:** В. Джапаридзе, Г. Гамбашидзе, „Раскопки в Дманиси“, *Полевые Археологические Исследования в 1976 году*, Академия Наук Грузинской ССР, Центр Археологических Исследований Института Истории, Археологии и Этнографии им. Акад. И. А. Джавахишвили, Тбилиси: издат. „Мецниереба“, 1979, 204-214.
- Джапаридзе 1978:** В.В. Джапаридзе, „Раскопки в Дманиси“, *Археологические открытия 1977 года*, Академия Наук СССР, Институт археологии. Москва: издат. „Наука“, 1978, 482-483.
- Джапаридзе 1980:** В. Джапаридзе, „Отчет работы Дманисской археологической экспедиции“, *Полевые археологические исследования в 1977 году*, Академия Наук Грузинской ССР, Центр Археологических Исследований Института Истории, Археологии и Этнографии им. И. А. Джавахишвили, Тбилиси: издат. „Мецниереба“, 1980, 262-275.
- Джапаридзе... 1987:** В.В. Джапаридзе, Д.Д. Копалиани, Н.Р. Мгеладзе, М.Ш. Гочиашвили, Г.С. Болквадзе, Т.В. Бугианишвили, „Дманисская экспедиция раскопки в 1984 году“, *Полевые археологические исслед-*

დოვანია в 1984-1985 гг. Академия Наук Грузинской ССР, Археологическая комиссия Грузии, Центр Археологических Исследований, Институт Истории, Археологии и Этнографии им. Акад. И. А. Джавахишвили, Тбилиси: издат. “Мецниереба”, 1987, 105-119.

Джапаридзе... 1991: В.В. Джапаридзе, Д. Д. Копалиани, Т.В. Бугианишвили, Г.С. Болквадзе, М.Ш. Гочиашвили, Н.Р. Мгеладзе, Р.С. Абрамишвили, “О работах Дманисской экспедиции”, *Полевые археологические исследования в 1986 году*, Академия Наук Грузинской ССР, Археологическая комиссия Грузии, Центр Археологических Исследований, Институт Истории, Археологии и Этнографии им. И. А. Джавахишвили. Тбилиси: издат. “Мецниереба”, 1991, 102-272.

Киракос Гандзакечи 1976: Киракос Гандзакечи, История Армении, Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л.А. Ханларян, Москва: издат. “Наука”. 1976.

Крачковская 1951: В. А. Крачковская, “Надгробные надписи из Дманиси”, *Эпиграфика Востока*, т. V, М.-Л., 1951, 21-32.

Մուրադյան, 1966: Պ. Մ. Մուրադյան, “Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում”, *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, № 3, 1966, 30-48.

Jimsher Chkhvimiani

Ilia State University

Gravestones with Georgian Inscriptions from the High Medieval Period at Dmanisi, Georgia

Keywords: Archaeological excavation, Medieval, Cemetery, Memorial monument, Grave, Individual burial, Collective burial, Pit grave, Cist tomb lined with slabs, Gravestone, Skeleton, Epitaph, Asomtavruli inscription, Gravestone with Georgian inscription, Grave goods, Burial tradition, Coin

Introduction

According to the historical and archaeological materials present today, some gravestones with Georgian epitaphs have been dated to the high medieval period (the 11th-14th centuries AD). Gravestones dating to this period are quite rare, but there are a few existing examples including Rustavi, the village of Vardzagari in the Dmanisi municipality, Gelati, and others [Chilashvili 1958:148-149; Berdzenishvili 1998:69-72; Silogava 2000:26; 153, picture 9; 164, photo 24]¹. Previous researchers have contributed varying explanations regarding the scarcity of these discoveries. Some scholars argue that the paucity of these particular gravestones are a result of changing burial rites from individual burials to collective burials, where the early medieval tombs were often re-opened due to the illogicality of having a monument for one person [Lomtadze 1977:74; Nadiradze 2001:106]. Other scholars suggest that Georgians did not have a tradition of engraving dedications on gravestones until the late medieval period, which also explains the absence of Georgian inscriptions from the earlier period at Dmanisi, where there are gravestones with Arabic and Armenian inscriptions [Muskhelishvili 1938:441].

---

1 Memorial epigraphic monuments excavated near an Orthodox church dated to the 12th-13th centuries AD in the territory of Lore in modern Armenia, a historical province of Georgia, are an exception. [Մուրադյան 1966: 30-48; Jojua, Gagoshidze 2012-2013].

This article discusses two gravestones with Georgian inscriptions discovered at Dmanisi and the original field documents associated with the findings.² Our aim is to analyze topological and chronological aspects of these monuments. We hope this research will be innovative in the study of high medieval gravestones and inscriptions.

The Medieval City of Dmanisi

Dmanisi is a multilayer archaeological site with three main periods: early Paleolithic, a Late Bronze-Early Iron Age settlement, and the medieval city. The latter, with rich archaeological, historical, and architectural remains, will be the focus of this article.

The fortified portion of the medieval city of Dmanisi covers 13 hectares and is located on a high, volcanic promontory at the confluence of the Mashavera and Pinezauri Rivers (fig. 1). The cemetery covers 25 hectares and is located on the slope of a mountain to the south of the citadel and some fortifications. One of the suburbs in the north-west part of the city is located in the Mashavera River ravine and consists of about ten rock-cut dwellings distributed in four lines on the terrace. Three public bath complexes have been discovered in the southeastern part of the city, which is now the modern village of Patara Dmanisi. Considering Dmanisi's proximity to the ancient caravan route, caravanserais and other trade centers likely existed within the city's surrounding area.

Although ruins are all that is left of the medieval city of Dmanisi, it is still possible to distinguish its main structures: 1) fortification system, which includes the citadel, city walls and the gate, and a secret tunnel, 2) different urban areas, with different religious and ethnic groupings and production zones, 3) suburbs, including dwellings, a trade center, and both production and public places, 4) the cemetery, and 5) the expanded economic district that includes villages attached to the city.

Previous archaeological excavations have confirmed the existence of an urban-type settlement in Dmanisi during the early medieval period (the 4th-10th centuries AD.) [Kopaliani, 1996:62-63; Джапаридзе, 1980:272-273]. The formation of the city and the construction of the Dmanisi fortress both date to the 9th century AD. Dmanisi appears as a city in written sources around

2 We had planned to publish research about the issue earlier, but we did not have enough material at our disposal. Since archaeological reports would not give us the opportunity to illustrate the issue thoroughly, we have discussed gravestones with Georgian inscriptions only in general in our paper regarding the Dmanisi cemetery [Chkhvimiani 2009].

the same period, namely in *Matiane Kartlisai* (History of Georgia) [Kartlis Tskhovreba 1955:257]. The city belonged to the Arabs during the first phase of its development (9th-11th centuries AD), followed by the Armenian kingdom of Tashir-Dzoraget [Kutateladze 2001:102], and then the Seljuk Turks. During the reign of David the Builder (1089-1125 AD), Dmanisi became a royal city of Georgian kings [Kartlis Tskhovreba 1955:340-344] who appointed an emir to run the city [Berdzenishvili 1964:751]. In the second phase of the city (12th-14th centuries), Dmanisi became an important strategic location that was part of the Georgian kingdom's border defense system [Kopaliani 2002:43-44]. Because of being involved in the united trade and economic system of the Georgian Kingdom, Dmanisi reached the peak of its development during this period. Dmanisi had intensive trade interactions with the outer world [Iakut 1964:57], mainly because of its location on important trade crossroads [Japaridze 1998:19-37].

According to archaeological material, trade was one of the well-developed sectors of Dmanisi's economy. In addition to trade, production of glazed and unglazed ceramics [Mitsishvili 1969:69-71], glass [Chkhatarashvili 1978:39; Джапаридзе, Копалиани, Мгеладзе, Гочиашвили, Болквадзе, Бугианишвили 1987:115-117], metal, textiles, leather [Kereselidze 1978:13-17], and olive oil [Japaridze 1969:69] were integral to Dmanisi's livelihood. Dmanisi also had its own mint, where copper coins were produced ["Money in Georgia" 2000:54; Jalaghania, Japaridze 1987:20]. There was a growth in population during the city's second phase of development and Dmanisi transitioned into an eastern Georgian multi-ethnic city, based on the emergence of Islamic graves, having gravestones with both Arabic [Kakhiani 1960; Japaridze 1984:18-27] and Armenian inscriptions [Melikset-Beg 1954:158-161]. Also, the erection of Armenian chapels and Islamic mosques and schools (madrasas) alongside Georgian churches reflect major demographic changes in the city's population [Melikset-Beg 1954:158-161; Kakhiani 1960; Japaridze 1984:18-27; Chkhvimiani 2011:217-218].

The city was devastated by Tamerlane's invasions at the end of the 14th century and from this time until the 18th century, Dmanisi is mentioned in written sources not as a city, but as a fortress with a little village-type settlement reconstructed by the feudal Baratashvili family. This is confirmed by a 17th-century inscription on a kvevri (a large earthen vessel for storing wine) mentioning the Dmanisi central cathedral as a "village church" [Kopaliani 1998:81].

Archaeological investigations at the city of Dmanisi commenced in the 1930s, were resumed in the 1960s, and continue today. As a result, many of the artifacts and monuments have been restored and have proven to be im-

portant contributions to our knowledge of the history of Georgian medieval cities. Gravestones with Georgian inscriptions are among these important discoveries.

The City Cemetery

As mentioned above, the cemetery at Dmanisi covers a vast territory (approximately 25 hectares) and is adjacent to the city on the south side (fig. 2). Many graves dating from the Late Bronze to the Early Iron Age have been discovered at the lower level of this area [Джапаридзе, Копалиани, Бугианишвили, Болквадзе, Гочиашвили, Мгеладзе, Абрамишвил 1991:108]. These graves are associated with a settlement from the same period that was discovered at the same stratigraphic level within the territory of the city [Rezesidze 2011:36-52]. There are also early medieval graves at the Dmanisi cemetery, which are from the period before the urbanization of Dmanisi. [Джапаридзе, 1980:273]. The portion of the cemetery connected to the high medieval period of Dmanisi is situated on several rows of the terraces. There are also graves belonging to the late medieval period within the same area [Japaridze, Artilakva 1971:65-66]. According to memorial monuments and burial practices, the high medieval period portion of the cemetery consists of two sections – Christian and Muslim. The Christian tombs belonged to the Georgian and Armenian populations of Dmanisi.

The Islamic memorial monuments are typically flat, stele-shaped grave-stones, often with triangular heads and carved inscriptions on the eastern face. These kinds of gravestones are sometimes set in specially cut sockets on rectangularly-formed flat pedestals [Japaridze 1984:20]. Also present are sarcophagus-like stones lined horizontally with double-sided surfaces and prism-shaped projections having four or five facets and Arabic inscriptions on the southern and northern portions.

There are more than ten mausoleums on the grounds of the Dmanisi cemetery, all of which have domes standing on a trumpet arch. The mausoleums themselves have different, overall structures however. Some mausoleums are quadrangular, square-shaped structures that are similar to the others, but with flattened corners on the exterior, while others are circular-shaped with six or eight facets [Muskhelishvili 1938:431-432; Chkhvimiani 2009:336-337]. Within the mausoleums, the pit-graves are roofed with slabs that have triangular brick arches. The graves are oriented from east to west and the deceased are buried in the supine position, with the head to the west and the face turned towards the south (Muslims are buried so that they face Mecca, therefore south

serves as the primary direction for the Dmanisi Muslim burials). The hands of the deceased lay on the body with a hand placed on the stomach or close to the chin [Japaridze 1972:52-55].

The bulk of Christian graves in the Dmanisi cemetery, both Georgian and Armenian, consist of pit graves roofed with slabs, though there are also cist tombs. Those pit graves not lined with slabs would have instead been covered with logs, the traces of which are not visible today. The bodies are in the supine position with an east-west orientation, where the head is to the west and the hands usually lay on the chest. These types of graves had stele made of flat, rounded, or quadrangular stones with a variety of decorated crosses primarily lacking inscriptions. The remaining graves are represented by a variation of different styles. Some horizontally-lined gravestones shaped like sarcophagi with double-sided surfaces are present, with many having depictions of false arches along their sides representing the roof of a church. Horizontally-oriented stones similar to the Muslim gravestones have occasionally been set on a flat pedestal. Other gravestones are precisely carved stones in rectangular, oval, stele-like, or stone cross shapes, the latter of which sometimes resemble Armenian “Khachkars.”

Although the majority of the medieval burials at Dmanisi do not contain grave goods, some grave goods are present (some of which are from the burials of children in both the Christian and Muslim sectors of the cemetery). The grave goods are mostly personal adornments, such as metal and glass bracelets, beads of different shapes and material, including agate, amber, sardonyx, glass, glazed ceramic, and silver, and earrings and rings of iron, glass, and silver, along with other materials. Overall, pottery and household objects are quite rare among the grave goods. [Gochiashvili 1986:52].

Saint Tevdore, a single nave church, is located in the cemetery and is associated with Christian burial rites and the commemoration of the dead [Chkhvimiani 2009:340]. Two other small hall churches were discovered in the cemetery and probably had the function of dynastic eukterions, where only members of one family were buried [Джапаридзе... 1987:109].

Three different studies date the gravestones with Arabic and Armenian inscriptions to the 13th-14th centuries AD (Крачковская 1951:21-32; Melikset-Beg 1954:158-161; Kakhiani 1965). In contrast to the Arabic and Armenian inscriptions, we know almost nothing about the contemporaneous memorial monuments with Georgian inscriptions. Some general information regarding the discovery of stele with Georgian inscriptions can be found in archaeological reports from 1977 and 1986 [Джапаридзе 1980:273; Джапаридзе...

1991:108], but these burials have never been subjected to any typological, stylistic, or paleographic research.

Currently, there are very few instances of graves bearing Georgian inscriptions at archaeological sites dating to the high medieval period³. Therefore, this paper offers further evidence contributing to the growing number of graves with Georgian inscriptions during this period and is an important step towards understanding the human agency behind this burial tradition.

Excavations of Trench V ⁴

Since the cemetery was discovered, archaeologists were very interested in the south part of the cemetery, which contains parallelogram-shaped stones visible on the surface and were undoubtedly Christian memorial gravestones (fig. 3). Trench V was opened in 1976 with a 5x6 m excavation. Based on the recovered gravestones, archaeologists determined that there were 11 graves in the trench (fig. 4). Graves №5 and №6 were of particular interest (figs. 5-6), because a tombstone with Georgian inscriptions was unearthed near grave №5, but is potentially related to both burials [Japaridze 1976:11, table XVIII-XIX].⁵ Grave №1 included a skeleton of a small child alongside an adult skeleton. A copper coin of Tamar and David minted in 1200 AD was found close to the adult's cranium [Джапаридзе, Гамбашидзе 1979:213-214].

In 1977, further excavations expanded trench V and uncovered four more gravestones, bringing the total to 15 [Джапаридзе 1978:483].⁶ In addition to the gravestones, fragments of two individuals without gravestones were found.⁷ Overall, 20 individuals were found in trench V, and the majority of them were from the upper level – 2.25-2.50 m. from the surface (fig. 8). One grave containing grave goods was discovered in the lower level – 3.0 m. from the surface (fig. 9).⁸ The grave goods associated with this burial include a pin

3 This understanding is largely based on the lack of previously known material, and new discoveries support arguments contending that depictions of epitaphs on gravestones were a tradition in the High Middle Ages [Lanchava...2011]. With this in mind, there is a good chance of discovering new finds that can inform further on this issue.

4 M. Gochiashvili ran the archaeological excavations at the cemetery.

5 Grave 5 is mistakenly labeled as 7 in the 1976 report, which is contrary to the 1976 plan map and the 1977 report, where both refer to the grave as 5.

6 According to the archival material, small excavations in trench V were also conducted in 1978.

7 Supposedly, we have partial individual graves and a burial rite in case of some human remains.

8 This grave number was mislabeled in the previous site reports and the corrected number is given here, 14.

with a pomegranate-shaped head and some beads that both date to the 4th-5th centuries AD. [Джапаридзе 1980:272-273]. Of the 20 graves, 19 were pit graves and one, 14, was a cist tomb (fig. 7-9).

The details of archived material from the excavations has been presented below to demonstrate the typology and chronology of the Georgian portion of the Dmanisi cemetery uncovered in trench V.

Grave 1 – pit grave (fig. 8), roofed with the slab. A child skeleton in poor condition was found 1.40 m below the surface.⁹ The deceased was buried in the supine position with the head towards the west and the hands placed on the stomach. The adult individual was found 1.55 m below the surface, and the copper coin of Queen Tamar was under his/her skull. Another coin of the same type was found near the same grave, at 2.10 m from the surface [Japaridze, Gochiashvili 1978:1]. Based on their placement and depth, the adult individual was buried in grave 1 first, followed by the child, and they were perhaps members of the same family (parent and child). Based on the date of the copper coin discovered at the head of the adult (minted by Tamar and David in 1200), the grave can be attributed to the 1st half of the 13th century. [Джапаридзе, Гамбашидзе 1979:213-214].

Grave 2 – pit grave (fig. 10) with pebbles on the surface. The poorly preserved skeleton was laid in the supine position and oriented from the south-west to the North-East. It was found 1.80 m below the surface. The only grave good present was one metal temple ring (field № 03-2-77-3; Fig. 23, Item 5) [Japaridze, Gochiashvili 1978:2].

The location assigned the number three had no grave.

Grave 4 – pit grave (image 8) roofed with slabs (1.50x0.95 meter). The adult skeleton was in the supine position, oriented in a east-west direction with the head pointing west and the hands placed on the stomach. It was found at a depth of 2.52 m below the surface. Another adult skeleton in a similar position was found in this grave (№4a) (fig. 11)¹⁰ at a depth of 2.78 m below the surface. This grave did not contain any grave goods [Japaridze, Gochiashvili 1978:2].

Grave 7 – pit grave (fig. 13), roofed over with flat, knurled-surfaced slabs (1.60x0.48 m) and oriented from the east to the west. Two individuals are present in this grave and are buried on top of one another. One of them (№7) was found 2.50 m below the surface. The skeleton was in the supine position with the head to the west and the hands were placed on the stomach and the legs

9 Due to discrepancies in the burial depth between the original archaeological reports and plans, this study measures the depths from a specific benchmark; thus, only the corrected depths are reported.

10 According to the archaeological report and grave plans, the human remains labeled №4 and №4a were buried on top of one another.

were bent. The second individual (№7a) was found 2.70 m below the surface and was also in the supine position with the head to the west and hands on the stomach. No grave goods were recovered in this grave [Japaridze, Gochiashvili 1978:2].

According to the drawing, a third skeleton had been found between skeletons №7a and №8a 2.70 m below the surface, and was labeled №7b [Japaridze, Gochiashvili 1978:Table IV, picture 2].¹¹

Grave 8 – pit grave (fig. 14). Unlike the other graves, this one had a well-dressed, rectangular, sarcophagus-shaped, double-sided, roof-style gravestone. An equilateral cross was depicted as resting on a two-step pedestal on the western facade of the horizontal, oblong tombstone. Small, equilateral crosses are engraved on either side of the base of the cross. This grave is oriented from the east to the west, with the skeleton in the supine position, the head towards the west (length – 1.50 m), and the hands placed on the stomach. The skeleton was found on top of the gravestone 2.70 m below the surface. The grave did not contain any inventory [Japaridze, Gochiashvili 1978:2-3].

Grave 9 – pit grave (fig. 8) oriented from the east to the west. A poorly preserved skeleton of a child was found under a large slab (2.0 x 0.75 meter) 2.50 m below the surface. The grave contained several objects, including a copper ring with a setting for a stone or gem, which had been displaced (fig. 23, Item 11, field №03:2-77:16), 24 spherical beads (fig. 23, Item 9, field №03:2-77:19), 3 oval-faceted, black agate beads (fig. 23, Item 10, field №03:2-77:21),¹² and two bracelets (fig. 23, Items 16-17). Of the two bracelets, one of them is black, rounded in cross-section, and made of non-transparent glass with a dull surface (field №03:2-77:4), while the second one is made of green, transparent glass, and is twisted and rounded in cross-section (fig. 23, Item 16, field №03:2-77:5) [Japaridze, Gochiashvili, 1978:3 Table XII].¹³

Grave 10 – pit grave (fig. 8), oriented from east to west, roofed with large size slabs (1.50x0.75 m). The skeleton was found on the gravestone 2.40 m below the surface in the supine position with the head oriented to the west and the hands placed on the stomach. The grave did not contain any inventory [Japaridze, Gochiashvili, 1978:3].

Grave 11 – pit grave (fig. 14), with an oblong (1.75x1.0 m) gravestone oriented from east to west. The skeleton was found on the gravestone at a depth of 2.40 m below the surface in the supine position with the head towards the west

11 The human remains, №7b, are not discussed in the report. If №7 and №7a individuals are buried one top of one another, it is likely that the №7b remains belong to another grave.

12 Similar agate beads from Dmanisi are dated the 12th-13th centuries [Dolaberidze, 1985:91, table XIV, fig. 14].

13 This type of twisted bracelet is dated to the 12th-13th cc. [Dolaberidze, 1969:110-111].

and the hands placed on the stomach. The grave did not contain any inventory [Japaridze, Gochiashvili 1978:3].

A place given the number twelve had no grave.

Grave 13 – pit grave (fig. 8)¹⁴, oriented from east to west. The skeleton of a child was found 2.26 m below the surface in the supine position with the head oriented towards the west and the hands placed on the stomach. The bones of this individual were bordered with uneven stones. Many items were found adjacent to the grave, including 21 cylindrical glass beads (fig. 23, Item 15, field №03:2-77:7),¹⁵ one blue, oval glass bead reinforced with metal (fig. 23, Item 7, field №03:2-77:12), one cornelian bead (field №03:2-77:8), 30 oblong, quadrangle beads (fig. 23, Item 6, field №03:2-77), six white clay faience beads (fig. 23, Item 14), 1 blue-glazed faience bead (fig. 23, Item 8, field №03:2-77:10), and 1 half-spherical bone button with oblique-angled holes (fig. 23, Item 13, field №03:2-77:9). Also found near the grave (0.75 m) was a twisted cross necklace (fig. 23, Item 4, field №03:2-77:89) having arms of equal size with triangular extremities [Japaridze, Gochiashvili 1978:3-4, Table XIV, picture 10]. Only one bead was found in the grave (fig. 23, Item 12, field №03:2-77:11). Buried with the deceased were a pair of glass bracelets on the right hand, one of which was transparent, black, and rounded in cross-section, while the other was occlusive, black-colored, and had a round transversal axis.¹⁶

Grave 14 – cist tomb lined with slabs (sizes - 2.70x0.67, depth 0.45 m), oriented from north-west to south-east (fig. 9). The skeleton was found 3.0 m below the surface in the supine position with the left arm bent and placed near the head and the right hand placed on the chest. The left leg was also bent. One cornelian and one spherical amber cap-form bead were found in the grave (fig. 23, Item 2, №03:2-77:114, and fig. 23, Item. 3, №03:2-77:115, respectively),¹⁷ along with a copper fibula having a pomegranate-shaped head (fig. 23, Item 1, field №03:2-77:116) [Japaridze, Gochiashvili 1978:4; Джапаридзе 1980:273].

14 The number of this grave, as well as graves 14-16, was different in various field documents and narrative reports. We corrected the numbers: 13 was 19, according to earlier numbering, while 14 was 19 II and 13 I; 15 was formerly 21, and 16 was formerly 20.

15 According to an enormous body of parallel material, the chronology of similar material known from Dmanisi and Rustavi has been established as being from the 13th century [Dolaberidze 1985:47-48].

16 In general, similar bracelets found in Georgia are dated to the 11th-13th cc. Dolaberidze 1969, 100-112. Similar material from Dzveli Gavazi is dated to the 12th-13th centuries: Chilashvili 1975, 56-59; see also Archvadze... 2005, 70, table XII, pictures 1, 2, 4, 6, 8, 9.

17 Similar type beads from the Koghoti and Samtavro cemeteries are dated to the 6th-7th centuries [Aphkhasava 1979:Table XIV, picture 2; table XVI, picture 14; table XLII, pictures 5,6.

Grave 15 – pit grave (fig. 8), oriented slightly from north-west to south-east. The skeleton was found 2.50 m below the surface in the supine position with the left hand placed upon the stomach and the right hand placed near the head. The grave did not contain any inventory.

Grave 16 – pit grave (fig. 8), oriented from east to west. The skeleton was found 2.5 m below the surface in the supine position with the head oriented towards the west, the right hand placed on the stomach, and the left hand placed near the chin. This grave did not contain any inventory.

Graves 15 and 16 were located very close to each other. The skeleton of tomb 15 appeared to have been damaged by grave 16. The skeleton from 15 is missing all bones below the femur and in their place are those same elements that belong to the individual from 16 (fig. 8).

As we can see, all the grave goods described above (except grave 14 from a lower level)¹⁸, are from the high medieval period, particularly the 11th-13th centuries AD, based on the age of similar material. If we also consider directly dateable materials, such as the two copper coins minted in the name of Tamar and David, one from within grave 1 and the other close to it, the majority of the graves date more specifically to the first half of the 13th c.

Graves 5 and 6 are of particular interest to our study, as one of them – grave 5 – has a gravestone with an inscription.

Grave 5 – pit grave (figs. 8 and 12), oriented from east to west. The skeleton was found 2.45 m below the surface in the supine position with its head towards the west, the right hand placed on the chest, and the left placed on the stomach. The grave did not contain any inventory.¹⁹

No skeleton was found in grave 6.²⁰ 5 and 6 were both pit graves; each had three memorial segments above ground. First, they were roofed with common pedestal-shaped rectangular slabs (1.15x1.6x0.2 m). Secondly, horizontal gravestones with double-sided, roof-style surfaces were placed on this stone tile (figs. 5-6). The gravestones from 5 and 6 each had crosses depicted on the sides and they measured 1.12x0.3x0.25 m and 1.10x0.25x0.20 m, respectively (fig. 16). Thirdly, stele-shaped memorial gravestones with four facets had

18 The gravestone and grave goods from 14 date to the Early Middle Ages, likely the 7th c, based on similar material [Apkhazava, 1979:table XII, pictures 4, 13; XIV, picture 2; XLII, pictures 5, 6].

19 The depth and description of grave 5 is based on the original field plans and documents (plan №03:5-77:162).

20 Descriptions of graves 5 and 6 are not given in the text of the field archaeological report. We only know that the graves did not have any goods and 6 did not contain a skeleton (Japaridze, Gochiashvili 1978:2).

been erected on the west side of both horizontal gravestones: The height of 5 reached 0.43 m while 6 was 0.38 m.

The area containing graves 4-16²¹ was partially enclosed on the western and northern sides by stone walls with a thickness of 0.70-0.80m and a surviving height of approximately 0.80-0.90 m.²² The walls mentioned above create a 90-degree angle at the intersection in the north-west portion (figs. 8-9, 17). The internal length of the preserved northern wall is 4.40 m and the length of the western wall is 5.20 m. The western part of the wall separates two areas containing graves 1-3 and 4-16. The walls likely continued to the south and east, but unfortunately, this portion of trench V was damaged in the past century during the construction of the Tbilisi-Yerevan road. Therefore, it is probable that the southern and eastern walls and also parts of the graves inside the walls uncovered in trench V had been damaged during this road construction.

Graves from trench XIII were surrounded by what appears to be the remains of a wall (0.50-0.70 m wide) built with cut stones and slaked limestone, formerly a common practice at the Dmanisi cemetery.²³ Their function was to isolate one group of family or dynastic graves and their above-ground memorial monuments from the other groups of graves. It is worth noting that mausoleums were also walled in at the Dmanisi cemetery. With this in mind, two mausoleums unearthed in 1970-1971 are of special interest: №3, a quadrangular structure (3.30x3.10 m), and №4, a spherical structure (diameter-6.0 m). Both buildings consist of walls built with cut stones and quadrilateral floor plan (12.0x9.30 m) [Japaridze 1984:20]. One of them (№4,) appeared to be a collective, family mausoleum with round graves located inside and 13 gravestones with Arabic inscriptions [Japaridze 1984:20-26].

Considering the common practice of enclosing graves belonging to certain families, this group of graves is likely a family cemetery. The west wall divided graves 1-3 and 4-16, but observations on the wall allow for hypothesizing that graves 1-3 had been the first to be enclosed, with what is described as the western wall initially serving as the eastern wall for graves 1-3. Graves 4-16 were added later along with the northern wall, which becomes more apparent if we also include observations regarding the building levels. Additionally, remains of a round wall surrounding the graves are present in trench VI to the north of trench V. It is possible that these family graves with well-built walls

21 Not including grave 14, since it was discovered in the lower level and dates to the Early Middle Ages, unlike the graves discovered on upper level.

22 The original report and other archaeological documents did not mention a wall. Therefore, we do not know if slake lime had been used during the construction of the wall.

23 The remains of such buildings can be accurately differentiated quite often.

of average thickness (0.70-0.80 m) also had flat roofing, but without additional evidence, this theory cannot be confirmed.²⁴

Gravestones from graves 5 and 6

Burial 5, stele-shaped gravestone (№ dm.15). The gravestone is made of greenish-grayish tuff (fig. 18), is almost equilateral in form and its overall height is 0.80 m, of which 0.43 m was above-ground. The upper portion is well cut, having sides with right angles, while the lower 0.37 m is roughly cut and has a spike ending for insertion into the ground. The eastern facet of the gravestone (0.43x0.27 m) has an arched recess 0.18 m wide and 0.33 m high, with four lines of a carved *Asomtavruli* inscription inside:

1. † [-] ႁ႔
2. ႕႔႕႔
3. ႔.႔႔႔
4. ႕႔.

The maximum and minimum heights of the letters are 6.5 cm and 4.3 cm, respectively. After a reconstruction of the contracted text, the inscription reads as follows:²⁵ **“Christ, the Lord, be merciful to the soul of Okro”**.

The epitaph begins with a monogram of Christ, and the space between the sign and the following word is damaged. Therefore, it is hard to determine if there are any other letters between them.²⁶ There is a contraction mark after the letters **R** and **o**, which translates as **“the Lord.”** Another contraction

24 It is possible, though to a lesser degree, that graves had been roofed with tiles. Tiles, however, are not present in the specific trenches of the Dmanisi cemetery thus supporting this idea. Also, the vast majority of dwellings and buildings for production and religious purposes unearthed in the city had flat roofing.

25 We want to thank Prof. Temo Jojua for assisting us in deciphering the inscription.

26 The space is small, so only one letter may be there. If we assume that the first line of the epitaph had the **q** at the beginning, the damaged place may contain the letter **e**. A fragment of a contraction mark seems to be on the top of whatever letter was there. If we suppose that an engraved spike between the first and the second word is a separation mark, we can conclude that the first word is **“Christ”**, followed by **“the Lord”**, being separated by one dot. We reconstruct the subsequent word as **“be merciful”**, however it may be reconstructed as a male name such as **Iese** or **Iovane**. If that is the case, the epitaph would read as follows: Christ, the Lord, Iovane, son of Okro. We could then conclude that Iovane was the deceased, not Okro. However, we doubt that the epitaph would only have names without the words **“be merciful”**.

mark is over the letters **S** and **e**, which reads, “be merciful.” A contraction mark should also be over the letters **s** and **l**, which would have been read as “**soul**.” One dot is used as a separation mark between the last letter and the following word defining the name, “Okroisi.” The inscription ends with a dot.

Both of the high arched recesses (0.13x.35m) cut on the southern and northern facades (0.43x0.27 m) of the gravestone have crosses with wattled ornaments cut inside of them.

The western side of the gravestone (0.42x0.25 m) has a recess 0.18 m wide, 0.30 m high and 0.01 m deep. Unlike the recess with the inscription on the eastern facade, the recess on the western facade has another recess inside that is 0.14 m wide, 0.26 m high, and 0.02 m deep.

The last word of the inscription, Okro, is the name of the deceased. This was a common male name during the medieval period in Georgia [Monuments of Georgian Law 1965:29] and had a few different variations: Okria, Okrua, and Okropiri. The surname “Okromchedlishvili” likely originated from this name –and is even mentioned in one of the documents pertaining to Dmanisi that dates to 1537-1538 [Monuments of Georgian Law 1972:16]. In addition, the stone cross dates to the 12th -13th centuries AD. It was found in historical Tori, close to the village of Gujarati, in the ancient settlement of Toneti, and has an inscription with the male name Okro (Okropiri). According to the author of the research, the man belonged to a high social class [Berdzenishvili 1986:45-46].

The Okro/Okrua mentioned in this gravestone inscription likely belonged to a prominent family. His grave consists of three segments – 1) a pedestal, 2) a rock in the form of a sarcophagus with a double-faceted roof surface and 3) a stele-shaped memorial gravestone with an inscription indicating that he belonged to a high social class. Since an analogous grave is tough to find anywhere in Georgia, let alone Dmanisi, this conclusion seems to be fair.

When considering the date of the inscription on the memorial monument and the goods from other graves on the same level in trench V, especially the coin of Tamar and David minted in 1200 AD, the chronology of the paleographic data and the grave goods seem to agree and these remains were likely interred in the 13th century AD.

Carved inscriptions, namely epitaphs, on high medieval Georgian paleographic monuments are rare and are typically present at the Dmanisi cemetery on Arabic tombstones [Kakhiani, 1965]. Furthermore, the majority of gravestones with Arabic inscriptions dating to the 13th-14th centuries are written with carved letters. Perhaps the tombstone from grave 5 is an example of local

traditions influencing burial behaviors across cultures, thus explaining the rarity of the find.

As we have mentioned before, pit burials 5 and 6 were roofed together with a pedestal-shaped, well-cut slab (1.15x1.60x0.20 m). In medieval Georgia, and also in later periods, large-size gravestones were used for memorials dedicated to spouses. On these joint gravestones for a wife and husband having high reliefs, the man is usually depicted on the right side of the gravestone and buried on the same side (Nadiradze 2000:121, illustration 43). This position of the deceased may be influenced by the Christian wedding ceremony tradition, where usually the man stands on the right and the woman on the left. Thus, if this last point is true, the wife of Okro/Okrua from Dmanisi was buried on the left. Unfortunately, no skeleton was recovered in grave 6.²⁷

Burial 6 with a stele-shaped gravestone (№ dm.14). The gravestone is made of bluish-grayish tuff (fig. 19). It is nearly shaped like an equilateral stele, with an overall height of 0.67 m, of which 0.40 m was above-ground. The facets are well cut and the sides have right angles. The lower part of the stele (0.27 m) is roughly cut and has a spike-shaped bottom for strong insertion into the ground. The eastern facade of the gravestone (0.38x0.16 m) has an arched recess that is 0.16 m wide and 0.26 m high and contains a carved cross resting on a two-stepped pedestal. High arched recesses are cut (0.10x0.26m) on the southern and northern facades (0.38x0.16 m) and each contains carved flower-like ornaments.

The western facade (0.40x0.17 m) of the gravestone has an arched recess that measures 0.17 m wide by 0.26 m high. Like the burial gravestone from grave 5 (dm.15), the western face has a 0.015 m recess that contains another recess measuring 0.23 m high, 0.12 m wide, and 0.01 m.

27 We can reasonably suppose that graves 5 and 6, as a common memorial monument for a husband and wife, initially had only the remains of Okro/Okrua. The memorial of the wife seems to be symbolic since she was not buried there. Upon the death of either a wife or a husband, common memorials are erected in advance even today and this is attested by anthropologists. Therefore, we can suppose that a common memorial was arranged by the wife of Okro/Okrua after his death, which included her own memorial, though she was not buried there for unknown reasons. If Okro/Okrua died before the 1230s AD, which is supported by the paleographic interpretation of the epitaph and the coin of Tamar and David, it is possible that his wife died during the Mongol raid on Dmanisi. If so, perhaps her remains were unrecognizable or there simply was no one left in the city to bury her properly. The Armenian historian Kirakos of Gandzak mentioned that in 1235, when the Mongols took the city of Lore, they had massacred all the refugees in and around the city [Киракос Гандзакец 1976:163]. Alternatively, she may have been captured and taken far from Dmanisi. In either case, a tragedy at Dmanisi similar to what happened at Lore may have caused the death or disappearance of the wife. It is also possible that after the death of Okro/Okrua, his wife married another man and was buried with her second husband instead.

Based on their proximity, overall similarities, and the burial traditions of the high Middle Ages, the burial gravestones from graves 6 (dm.14) and 5 (dm. 15) should be discussed as two segments of one memorial monument, which is an above-ground memorial dedicated to a married couple.

Dmanisi cemetery gravestones from trench XIII

In 1986, several archaeological trenches were opened in the south-eastern part of the Dmanisi cemetery.²⁸ One of them, trench XII (5x9 m), contained three cist tombs with roughly-cut rectangular slabs and 20 pit graves arranged according to Christian rites. Of the 23 graves, six contained grave goods that date to the 12th-13th centuries AD, including glass bracelets, copper and glass paste beads, and bronze finger rings.

In the same year, trench XIII (4x4 m) was opened near trench XII and two distinct levels of burials were unearthed. 26 pit graves in total were excavated within trench XIII, most at a depth of 1.0-1.60 m below the surface, seven of which belonged to children. As indicated by the fieldwork records, the second level of graves (graves №17-20, 26) dating to the Late Bronze-Early Iron Age based on the associated grave goods and were found several meters lower and cut into virgin soil. Of the excavated graves, only 12 had gravestones, each roofed with flat rectangular slabs, while three appeared to be sarcophagus-shaped stones with a double-sided roof surface. [Джапаридзе, Копалиани, Бугианишвили, Болквадзе, Гочиашвили, М.Ш. Мгеладзе, Н.Р. Абрамишвили, Р.С. 1991:108]. Additionally, 12 graves contained grave goods that date to the high medieval period, including bracelets made of green, blue, dark blue or black glass rounded in cross section with a simple or twisted surface. Some copper spherical buttons and a copper coin of Queen Rusudan were found near graves 7 and 8 [Japaridze... 1986:29-34].

On the flat stone surface of grave 6, a stylized anthropomorphic figure was depicted with a cross on his chest.²⁹ Placed atop grave 9 was a cube-shaped stele fragment with the depiction of a Bolnisi-type cross along with ornaments characteristic of the early medieval period. This cross possibly was of second-hand use and the deceased appeared to have been buried according to Christian rites.

28 M. Gochiashvili was the head of the archaeological group.

29 It is possible that grave also belongs to the late medieval period if we consider the chronology of their creation, since there are other graves on the first level that seem to date to that period.

The excavation also recovered two stele-shaped gravestones from outside the southwest corner of trench XIII (fig. 20) in the same year. The gravestones each had crosses on their eastern faces, while one had an ornament and the other had an *Asomtavruli* epitaph on their western faces [Джапаридзе... 1991:108].³⁰ These gravestones were erected vertically on the graves, and the distance between them was 0.45 m. One of the gravestones (№ dm.32) was erected on top of grave 27, which is a pit burial oriented from the east to the west.³¹ The deceased was in the supine position with the head to the west and the hands placed on the chest (fig. 20).

Burial 27 with a stele-shaped gravestone (№ dm. 32). The gravestone is cut from greenish-grayish tuff and dates to the second half of the 13th century AD, based on the materials found within other graves on the same level. The overall height is 0.67 m (fig. 21) and the lower portion (0.35 m) is roughly-cut with a wedge-shaped bottom for insertion into the ground. The eastern face of the gravestone (0.32x0.19 m) has a carved cross on a pedestal, the western face (0.32x0.19 m) has some wattle-like ornamentations, and the southern and northern faces (0.32x0.07x0.08 m) are simple. The ornamentation on the western face is typical of Georgian gravestones from this period. There are several cases of this ornamentation on Islamic stele-shaped gravestones, and even one example from Dmanisi: a triangular-headed, stele-shaped gravestone (№11:0.45x0.23x0.13 m) with an Arabic inscription on the eastern face that mentions Kasim Ahmad Ibn Khawaja, while each of the other faces have the ornamentation. These ornamentations characteristic of Georgian decoration motifs represent the influence of Georgian traditions on the cultural diversity at Dmanisi. This gravestone, however, has no date, but based on comparative materials the author report placed it in the first half of the 13th century AD [Kakhiani 1960:105-106, table XXIII-XXVII].

The urban period of Dmanisi had a very distinctive cultural diversity with people of many different origins and traditions, which is reflected in the local material culture as well as the urban cemetery. Based on the similarity between the techniques for cutting the gravestones, the material used, and the overall design of the memorials, it is possible that the same craftsmen had created memorial monuments for both Dmanisi Christians (Georgian and Armenian) and Muslims, though they would have taken into account the specific

30 Published reports from that year do not contain information about the two gravestones, but we are able to reconstruct grave contexts from the field documents, which include photographs and plans.

31 The description is given according to the plan from the original field documents. According to those documents, grave 27 contained no goods.

demands of each religion. Typically, the “authors” of the Georgian, Armenian, and Arabic epitaphs would have received specific “education” for this purpose.

Burials 28-29,³² with a stele-shaped gravestone (№ dm. 26). The gravestone is made from greenish-grayish tuff (fig. 22) with an overall height of 0.65 m. The above-ground portion (0.38 m) is well cut while the lower portion (0.35 m) is roughly cut, having a wedge-shaped bottom for insertion into the ground. The eastern face (0.38x0.24 m) has an engraving of a cross resting on a pedestal, the southern and northern faces (0.38x0.12x0.13 m) are simple, and the western face has an engraved epitaph in *Asomtavruli* letters split between three lines. The maximum and minimum heights of the letters are 6.1 cm and 3.1 cm, respectively. Our reconstruction of the Georgian inscription is as follows:

1.   ✝: ႱႱႱႱ
2.   ႱႱႱႱ
3.   ႱႱႱ: ႱႱႱ:-

After the reconstruction of the contracted text, the inscription should be read as follows: **“Christ, the Lord, be merciful to the soul of Ebia”**.

As with the previous inscription, this inscription begins with the monogram of Christ. A contraction mark was used under the letters **Ⴑ** and **Ⴑ** (**to the soul**), **Ⴑ** and **Ⴑ** (**be merciful**). The last contraction mark, however, is not on the top of the letters, but is after two dots that serve as a separation mark in the middle of the letter.

According to the inscription, the root of the deceased’s name is **“Ebi”**. First names with similar roots in Georgian onomastics are Ebia, Ebina, Ebi-naat, Ebita and the surname Ebitasshvili/Ebitashvili likely originated from the name. All of these names are mentioned in Georgian historical documents of the 17th century, which connect names to contracts, separations, and donations [Annotated Dictionary of persons, 1993:106-107]. According to these documents, this male name seems to be frequent in the inner and lower Kartli regions of Georgia. Conversely, if this name represents a female in this context, perhaps the closely associated graves 27 and 28-29 (dm. 32 and dm. 26) belong to the memorials of a wife and husband, with the wife on the left side and the husband on the right, as observed in previous cases (Okro/Okrua and his

32 Since the remains of two humans were found here, the grave was given the numbers 28 and 29.

wife's memorial monument). Though this is an interesting thought, a female name having a similar root is unknown.

As shown in the plans for graves 28-29, remains from two humans were found at the gravestone for Ebi/Ebia/Ebita. It's difficult to determine however, if they were buried in a collective grave and one deceased was buried on top of the other, or if they were initially buried in multiple graves. It is important to note that a thin copper ring with an oval setting was found near the remains of the grave 28 (fig. 23, Item 34). Similar rings from Sioni date to the 11th-13th centuries AD. [Ramishvili 1970:108-110, 109, picture 15, №75].

According to the material presented and archaeological reports, graves 28 and 29 date to the 13th century AD. The epitaphs and inscriptions on the gravestone (№ dm. 26) conform to this chronology based on the paleographic data. Additionally, the second tombstone without inscriptions likely dates to the 13th century AD, as its overall form is consistent with a previously found tombstone from David the Builder's gate in Gelati.³³

Conclusion

According to the written sources and archaeological, historical, and architectural remains, Dmanisi was a multiethnic town where different religions and cultures co-existed and influenced each other at the same time. This is reflected in the material culture; especially in the material found in the Dmanisi cemetery.

The urban period cemetery at Dmanisi is represented by both Muslim and Christian burials – the latter being of Georgian Orthodox and Armenian Gregorian sects. Gravestones with either Arabic or Armenian inscriptions help date the cemetery to the 13th-14th centuries AD.

The discovery of two gravestones with Georgian inscriptions refutes the previously held assumption that it was not a Georgian tradition to place epitaphs on gravestones during the high medieval period. One such gravestone (№ dm. 15) at grave 5 in trench V belongs to a male individual based on the Georgian *Asomtavruli* inscription. The reconstructed epitaph reads as follows: **“Christ, the Lord, be merciful to the soul of Okro”**. According to the decorations above ground, the name on the inscription, and recorded Georgian burial traditions, it is probable that this grave belongs to a husband, though the wife was never buried on her side of the tomb. The associated grave goods, including numismatic materials from graves 5 and 6, supports the dating of

33 The epitaph on the gravestone indicated that it belonged to Adai, the son of Nerchi [Gagoshidze 2011:25-26]. The author dated it to the second half of the 13th century AD.

these finds to the first half of the 13th century AD, which the paleographic data does not contradict.

The other gravestone (№ dm. 26) with Georgian inscriptions was associated with graves 28 and 29 close to trench XIII in the south-eastern part of the Dmanisi cemetery. The reconstruction of the contracted text reads as follows: **“Christ, the Lord, be merciful to the soul of Ebia”**. Based on the grave goods associated with this group of graves, this gravestone can be dated to the 13th century AD. The content of the epitaph and paleographic signs of the inscriptions do not seem to contradict the chronology.

As I have shown, a tradition of decorating gravestones with Arabic, Armenian, and Georgian designs and epitaphs existed at the Dmanisi cemetery during the high medieval period. The research discussed in this article about high medieval gravestones with Georgian inscriptions discovered at Dmanisi, the original field documents, and studies associated with the following findings is intriguing for the following reasons. As mentioned in this article, it was previously thought that it was not traditional in high medieval Georgia to have tombstones with inscriptions on the burials due to the lack of high medieval gravestones and epitaphs. This article demonstrates that burial inscriptions are present at Dmanisi during the Middle Ages. I hope that in the future there will be much more attention focused on inscription studies regarding medieval city cemeteries and medieval gravestones.

Bibliography

- Annotated Dictionary of Persons 1993:** Annotated Dictionary of Persons, The 11th-17th cc. According to the Historical Documents. vol. II. published by D. Kldiashvili, M. Surguladze. Tbilisi, 1993 (in Georgian).
- Apkhazava 1979:** N. Apkhazava, “The High Middle Age Eastern Georgian Material Culture (aspects of archaeological chronology according to adornment). Tbilisi: Metsniereba publishers, 1979 (in Georgian).
- Archvadze... 2005:** T. Archvadze, Ts. Chikoidze, M. Chkhatarashvili, Secular Palace Unearthed in Rustavi. Rustavi III. Edited by V. Japaridze, Tbilisi, 2005 (in Georgian).
- Berdzenishvili 1964:** D. Berdzenishvili, Unknown Inscription of Dmanisi Emir from Pinezauri Ravine. Sakartvelos SSR Metsnierebata Akademiis Moambe. vol. XXXIII, 3. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1964 (in Georgian).
- Berdzenishvili 1986:** D. Berdzenishvili, “Stone Cross from Gujareti Tianeti”,

- Dzeglis Megobari*. №2 (edited by V. Beridze; series edited by I. Tsitsishvili). Tbilisi: 1986, Sabchota Sakartvelo publishers, 49-53 (in Georgian).
- Berdzenishvili 1988**: D. Berdzenishvili, "Vardzagara", Dmanisi I, edited by J. Kopaliani. Tbilisi: Metsniereba publishers, 66-75 (in Georgian).
- Chilashvili 1958**: L. Chilashvili, Rustavi City, Tbilisi: Georgian SSR Science Academy Press, 1958 (in Georgian).
- Chilashvili 1975**: L. Chilashvili, Dzveli Gavazi (archaeological and historical research). Tbilisi: Metsniereba publishers (in Georgian).
- Chkhatarashvili 1978**: M. Chkhatarashvili, Glassware in Medieval Georgia. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1978 (in Georgian).
- Chkhvimiani 2009**: J. Chkhvimiani, "Monuments of Dmanisi town cemetery". *Proceedings of International Scientific Conference "Tbeloba"*, 2009, edited by D. Melikishvili). Tbilisi: Sezani, 2009, 334-345 (in Georgian).
- Chkhvimiani 2011**: J. Chkhvimiani, "Mosque in Dmanisi town", *Proceedings of Georgian National Museum*. vol.II. edited by Z. Tvalchrelidze. "Tbilisi: Pavoriti Printi, 2011, 214-246 (in Georgian).
- Gagoshidze 2011**: G. Gagoshidze, "Epitaph of Adai, Son of Nerchi from Gelati". *Dzveli Khelovneba Dghes*, 02/2011, edited by N. Vacheishvili, 2011, 24-26 (in Georgian).
- Gochiashvili 2011**: M. Gochiashvili, "Suburban Cemetery of the High Middle Age Dmanisi". *Dzeglis Megobari*. №3 (edited by G. Baratashvili; series edited by I. Tsitsishvili). Tbilisi: Sabchota Sakartvelo publishers, 2011, 49-53 (in Georgian).
- Dolaberidze 1969**: R. Dolaberidze, "Glass Bracelets of Georgia". *Proceedings of the Georgian National Museum*. XXVIII-B. Edited by V. Japaridze. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1969, 98-115 (in Georgian).
- Dolaberidze 1985**: R. Dolaberidze, The 12th-13th century Material Culture of Georgia. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1985 (in Georgian).
- Iakut 1964**: Iakut's Information about Georgia and Caucasus. vol. 1. *Sakartvelos SSR Metsnierebata academia*. Commission for the research of sources about Georgia. Arabic text translated and an introduction written by E. Sikharulidze. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1964 (in Georgian).
- Jalaghania, Japaridze 1987**: I. Jalaghania, V. Japaridze, "Numismatic Material of Dmanisi Archaeological Expedition", *Archaeological Site of Feudal Georgia*. vol. V. edited by V. Japaridze, Tbilisi: Metsniereba publishers, 1987, 16-52 (in Georgian).
- Japaridze 1969**: V. Japaridze, "Archaeological excavations on Dmanisi town (preliminary report)", *Proceedings of Georgian National Museum*, vol. XX-VIII-B. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1969, 53-76 (in Georgian).

- Japaridze 1972:** V. Japaridze, "Excavations of Dmanisi town in 1971", *Archaeological Excavations in Georgia in 1971*, Georgian SSR Science Academy, Ivane Javakhishvili History, Archaeology and Ethnography Institute (edited by A. Apakidze...) Tbilisi, Metsniereba Publishers, 1972, 52-55 (in Georgian).
- Japaridze 1976:** V. Japaridze, Dmanisi Archaeological Expedition Report of 1976, Otari Lortkipanidze Archaeological Institute of Georgian National Museum (manuscript, archival material), Tbilisi, 1976 (in Georgian).
- Japaridze 1984:** V. Japaridze, "One Muslim Mausoleum on the Suburban Cemetery of Dmanisi". *Dzeglis Megobari*, №68, edited by I. Tsitsishvili, O. Lortkipanidze, Tbilisi: Sabchota Sakartvelo publishers, 1984, 18-27 (in Georgian).
- Japaridze, Artilakva 1971:** V. Japaridze, V. Artilakva, "Excavations in Dmanisi and on its Environs (preliminary reports of 1968)". *Archaeological Expeditions of Georgian National Museum*. Vol. II. Georgian SSR Science Academy, S. Janashia Georgian National Museum, Tbilisi, Metsniereba publishers, 1971, 63-74 (in Georgian).
- Japaridze, Gochiashvili 1978:** V. Japaridze, M. Gochiashvili, Report of Dmanisi Suburban Cemetery Excavations (1977-1978), documentary report, Otari Lortkipanidze Archaeological Institute of Georgian National Museum (manuscript, archival material), Tbilisi, 1978 (in Georgian).
- Japaridze... 1986:** V. Japaridze, J. Kopaliani, T. Bugianishvili, G. Bokladze, M. Gochiashvili, N. Mgeladze, R. Abramishvili, Documentary Report of Archaeological Excavations Conducted by Dmanisi Archaeological Expedition in 1986, Otari Lortkipanidze Archaeological Institute of Georgian National Museum (manuscript, archival material), Tbilisi, 1986 (in Georgian).
- Japaridze 1998:** V. Japaridze, "Trade and Economic Relationships of Dmanisi in the Middle Ages (according to the archaeological materials)". *Dmanisi* I. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1998, 19-37 (in Georgian).
- Jojua, Gagoshidze 2012-2013:** T. Jojua, G. Gagoshidze, "Georgian Lapidary Inscriptions on Kobair, Hnevank and Akhtala Temples". *Proceedings of the Institute of History and Ethnology*, XII-XIII, Tbilisi: Tbilisi State University Press, 2012-2013, 258-331 (in Georgian).
- Kakhiani 1965:** Ts. Kakhiani, Arabic Inscriptions of Dmanisi. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1965 (in Georgian).
- Kartlis Tskhovreba 1955:** Kartlis Tskhovreba, vol. I. Text compiled according to all major manuscripts by S. Kaukhchishvili. Tbilisi: Sakhelgami, 1955 (in Georgian).
- Kereselidze 1978:** T. Kereselidze, Catalogue of Bone Material (according to the High Middle Age archaeological department funds). Tbilisi: Metsniereba publishers, 1978 (in Georgian).

- Kopaliani 1998:** J. Kopaliani, Archaeological Material with Inscriptions from the Citadel of Dmanisi. Dmanisi I. edited by J. Kopaliani. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1998, 76-82 (in Georgian).
- Kopaliani 1996:** J. Kopaliani, Dmanisi Fortress (historical and archaeological research). Tbilisi: *Sakartvelo* publishers, 1996 (in Georgian).
- Kopaliani 2002:** J. Kopaliani, Lower Kartli Defense System in the High Middle Ages (historical and archaeological research). Dissertation. Sakartvelos Metsnierebata akademiis Arkeologiuri Kvlevis Tsentri. Tbilisi, 2002.
- Lanchava... 2011:** O. Lanchava, R. Isakadze, Sh. Buadze, "Gelati, a Gate of David the Builder (report of archaeological excavations)". *Zdveli Khelovneba Dghes*, 02/2011. 20-23 (in Georgian).
- Lomtadze 1977:** G. Lomtadze, Culture and Daily Life in the 1st-13th Century Georgia (according to the archaeological material). Tbilisi: Metsniereba publishers, 1977 (in Georgian).
- Melikset-beg 1954:** L. Melikset-beg, "Armenian Inscriptions of Dmanisi". *Enatmetsnierebis Institutis Shromebi (Aghmosavlur Enata Seria)*, edited by G. Tsereteli, Georgian SSR Academy of Sciences. Tbilisi: Metsniereba publishers, 1954, 158-161 (in Georgian).
- Mitsishvili 1969:** M. Mitsishvili, Glazed Utensils in the Ancient Georgia in the 9th -13th Centuries. Tbilisi: Khelovneba publishers, 1969 (in Georgian).
- Money in Georgia 2000:** Money in Georgia, compiled by Gagoshidze I., Antadze M., Ghvaberidze Ts., Tsotselia M., Kutelia T., Sherozia M., Tbilisi: Georgian National Bank Press, 2000 (in Georgian).
- Monuments of Georgian Law 1965:** Common Legislative Monuments (the 10th-19th centuries). *Monuments of Georgian Law*, vol. II. Text prepared for publication, noted and index compiled by Prof. Isidore Dolidze. Tbilisi: Metsniereba publishers (document of donation to Shio-Mghvime by Chiaberi. 1189-1192, 28-30), 1965 (in Georgian).
- Monuments of Georgian Law 1972:** Court Decisions, *Monuments of Georgian Law*, vol. IV. Text prepared for publication, noted and index compiled by Prof. Isidore Dolidze. Tbilisi: Metsniereba publishers (Decision of Luarsab I on the case of separation of Iotam and Orbel Baratashvili. 1537-1538, 14-33), 1972 (in Georgian).
- Muskhelishvili 1938:** L. Muskhelishvili, "Dmanisi (history of the city and its description)", *Material Culture of Shota Rustaveli Age*. Edited by Ivane Javakhishvili, Tbilisi: Teknika da Shroma publishers, 1938, 319-448 (in Georgian).
- Nadiradze 2001:** E. Nadiradze, Georgian Memorial Culture, Tbilisi: Tbilisi University Press, 2001 (in Georgian).
- Ramishvili 1970:** R. Ramishvili, Sioni, Archaeological site of Iori Ravine. I.

- Tbilisi: Metsniereba publishers, 1970 (in Georgian).
- Rezesidze 2011:** N. Rezesidze, "Late Bronze – Early Iron Age Settlement from Dmanisi". *Sakartvelos Erovnuli Muzeumis Moambe*. vol. II, edited by Z. Tvalchrelidze. Tbilisi: Pavoriti Printi, 2011, 36-52 (in Georgian).
- Silogava 2000:** V. Silogava, Samtskhe-Javakheti Historical Museum Georgian Epigraphic Monuments. Catalogue and Guide. Akhaltsikhe: Progresi press, 2000 (in Georgian).
- Джапаридзе, Гамбашидзе 1979:** В. Джапаридзе, Г. Гамбашидзе, "Раскопки в Дманиси", *Полевые Археологические Исследования в 1976 году*, Академия Наук Грузинской ССР, Центр Археологических Исследований Института Истории, Археологии и Этнографии им. Акад. И. А. Джавахишвили, Тбилиси: издат. „Мецниереба“, 1979, 204-214.
- Джапаридзе 1978:** В.В. Джапаридзе, "Раскопки в Дманиси", *Археологические открытия 1977 года*, Академия Наук СССР, Институт археологии. Москва: издат. „Наука“, 1978, 482-483.
- Джапаридзе 1980:** В. Джапаридзе, "Отчет работы Дманисской, археологической экспедиции", *Полевые археологические исследования в 1977 году*, Академия Наук Грузинской ССР, Центр Археологических Исследований Института Истории, Археологии и Этнографии им. И. А. Джавахишвили, Тбилиси: издат. „Мецниереба“, 1980, 262-275.
- Джапаридзе... 1987:** В. В. Джапаридзе, Д.Д. Копалиани, Н.Р. Мгеладзе, М.Ш. Гочиашвили, Г.С. Болквадзе, Т.В. Бугианишвили, "Дманисская экспедиция раскопки в 1984 году". *Полевые археологические исследования в 1984-1985 гг.* Академия Наук Грузинской ССР, Археологическая комиссия Грузии, Центр Археологических Исследований, Институт Истории, Археологии и Этнографии им. Акад. И. А. Джавахишвили, Тбилиси: издат. „Мецниереба“, 1987, 105-119.
- Джапаридзе... 1991:** В.В. Джапаридзе, Д.Д. Копалиани, Т.В. Бугианишвили, Г.С. Болквадзе, М.Ш. Гочиашвили, Н.Р. Мгеладзе, Р.С. Абрамишвили, "О работах Дманисской экспедиции", *Полевые археологические исследования в 1986 году*. Академия Наук Грузинской ССР, Археологическая комиссия Грузии, Центр Археологических Исследований, Институт Истории, Археологии и Этнографии им. И. А. Джавахишвили. Тбилиси: издат. „Мецниереба“, 1991, 102-272.
- Киракос Гандзакечи 1976:** Киракос Гандзакечи, История Армении, Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян, Москва: издат. „Наука“. 1976.
- Մուրադյան 1966:** Պ. Մ. Մուրադյան, "Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում", *Լրագիր Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների*, № 3, 1966, 30-48.

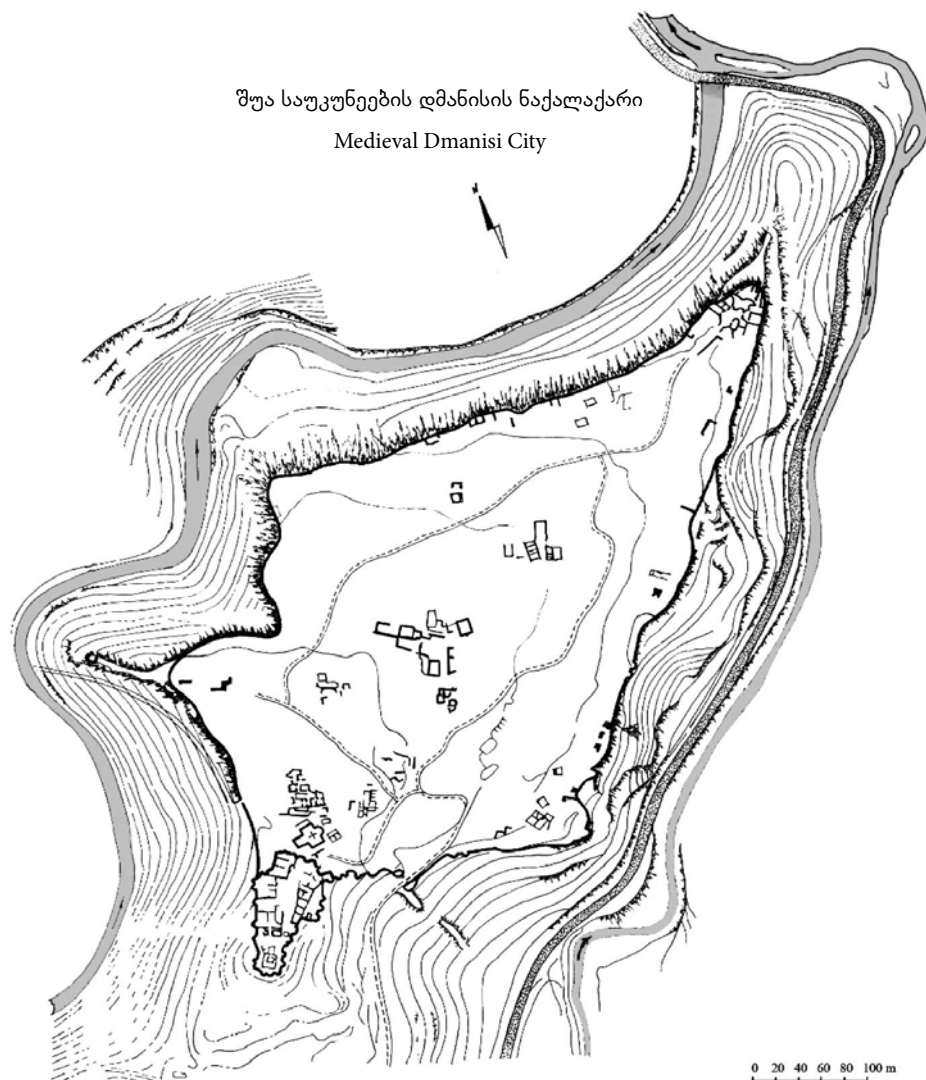
ილუსტრაციები

- სურ. 1. დმანისის ნაქალაქარი, გეგმა
სურ. 2. დმანისის ნაქალაქარი, სამაროვანი
სურ. 3. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, ხედი ჩრდილოეთიდან
სურ. 4. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, II ფენა (საფლავის ქვების
ნაწილი აღებულია), ხედი დასავლეთიდან
სურ. 5. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, №5 და №6 სამარხები,
ხედი აღმოსავლეთიდან
სურ. 6. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, №5 და №6 სამარხები,
ხედი სამხრეთიდან
სურ. 7. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატში გამოვლენილი სამარხები
და საფლავის ქვები (ც. გაბაშვილის მიხედვით)
სურ. 8. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატში გამოვლენილი სამარხე-
ბი, I დონე (ნ. თოფურიძის მიხედვით)
სურ. 9. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატში გამოვლენილი სამარხე-
ბი, II დონე (ნ. თოფურიძის მიხედვით)
სურ. 10. კვ. V, სამარხი №2
სურ. 11. კვ. V, სამარხი №4a
სურ. 12. კვ. V, სამარხი №5
სურ. 13. კვ. V, სამარხი №7
სურ. 14. კვ. V, სამარხი №8
სურ. 15. კვ. V, სამარხი №11
სურ. 16. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, მიწისზედა მემორიალუ-
რი ძეგლები რეკონსტრუქცია (ჯ. ჩხვიმიანი)
სურ. 17. დმანისის სამაროვანი, V და VI კვადრატები
სურ. 18. დმანისის სამაროვანი, კვ. V, სამარხი №5, დმ.15 საფლავის ქვა
სურ. 19. დმანისის სამაროვანი, კვ. V, სამარხი №6, დმ.14 საფლავის ქვა
სურ. 20. დმანისის სამაროვანი, კვ. XIII, სამარხი №27-29, ფოტო, სა-
მარხების გეგმა
სურ. 21. დმანისის სამაროვანი, კვ. XIII, სამარხი №27, დმ.32 საფლავის
ქვა
სურ. 22. დმანისის სამაროვანი, კვ. XIII, სამარხი №28-29, დმ.26 საფ-
ლავის ქვა
ტაბ. I დმანისის სამაროვანი, კვ. V და კვ. XIII, სამარხეული ინვენტარი

List of Illustrations

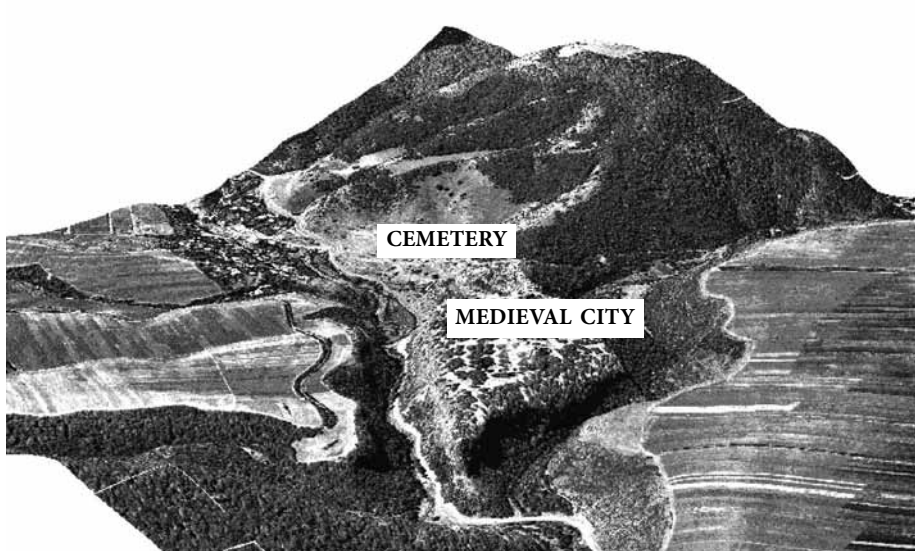
- Fig. 1. Dmanisi city
- Fig. 2. Dmanisi city and cemetery
- Fig. 3. Dmanisi cemetery, trench V, a view from the north
- Fig. 4. Dmanisi cemetery, trench V, level II (part of gravestones taken), a view from the west
- Fig. 5. Dmanisi cemetery, trench V, Graves 5 and 6, a view from the east
- Fig. 6. Dmanisi cemetery, trench V, Graves 5 and 6, a view from the south
- Fig. 7. Dmanisi cemetery, graves unearthed in trench V and gravestones (according to Ts. Gabashvili)
- Fig. 8. Dmanisi cemetery, graves unearthed in trench V, level I (according to N. Topuridze)
- Fig. 9. Dmanisi cemetery, graves unearthed in trench V, level II (according to N. Topuridze)
- Fig. 10. Trench V, grave 2
- Fig. 11. Trench V, grave 4a
- Fig. 12. Trench V, grave 5
- Fig. 13. Trench V, grave 7
- Fig. 14. Trench V, grave 8
- Fig. 15. Trench V, grave 11
- Fig. 16. Dmanisi cemetery, trench V, reconstruction of overground memorial monuments (J. Chkhvimiani)
- Fig. 17. Dmanisi cemetery, trench V and trench VI
- Fig. 18. Dmanisi cemetery, trench v, grave 5, dm. 15 gravestone
- Fig. 19. Dmanisi cemetery, trench V, grave 6, dm. 14 gravestone
- Fig. 20. Dmanisi cemetery, trench XIII, graves 27-29, photo, plan of graves
- Fig. 21. Dmanisi cemetery, trench XIII, grave 27, dm. 32 gravestone
- Fig. 22. Dmanisi cemetery, trench XIII, graves 28-29, dm. 26 gravestone
- Fig. 23. Dmanisi cemetery, trench V and trench XIII, grave goods.

ილუსტრაციები
Illustrations

სურ. 1. დმანისის ნაქალაქარი

Fig. 1. Dmanisi City

სურ. 2. დმანისის ნაქალაქარი, სამაროვანი

Fig. 2. Dmanisi city and cemetery

სურ. 3. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, ხედი ჩრდილოეთიდან

Fig. 3. Dmanisi cemetery, trench V, a view from the north

სურ. 4. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, II ფენა
(საფლავის ქვების ნაწილი აღებულია), ხედი დასავლეთიდან

Fig. 4. Dmanisi cemetery, trench V, level II (part of gravestones taken), a view from the west

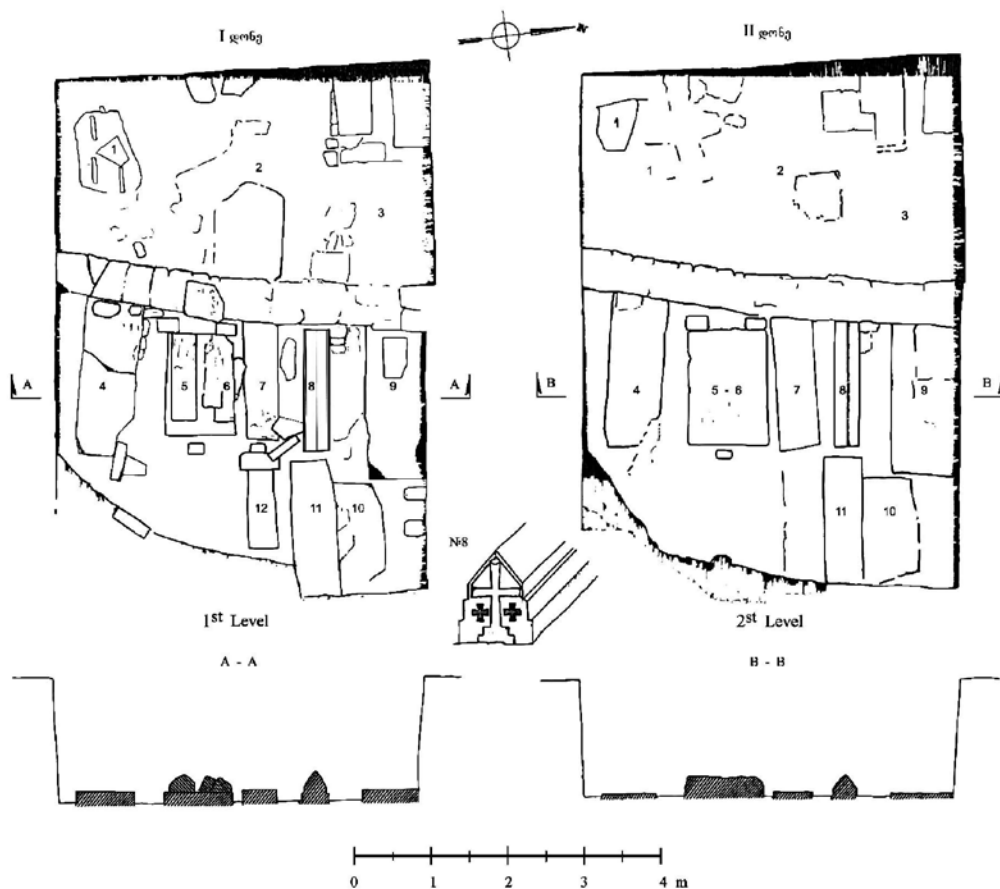
სურ. 5. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, №5 და №6 სამარხები, ხედი აღმოსავლეთიდან

Fig. 5. Dmanisi cemetery, trench V, Graves 5 and 6, a view from the east

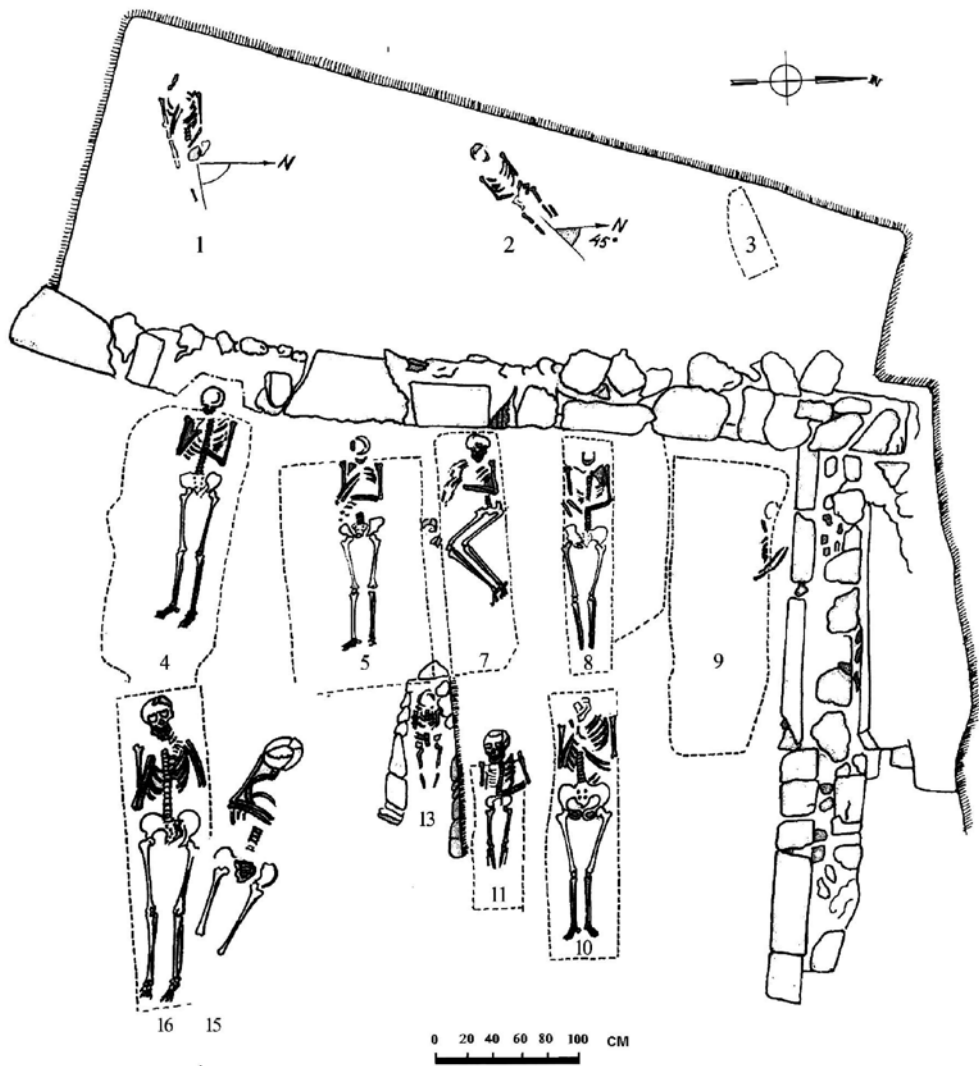
სურ. 6. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, №5 და №6 სამარხები, ხედი სამხრეთიდან

Fig. 6. Dmanisi cemetery, trench V, Graves 5 and 6, a view from the south

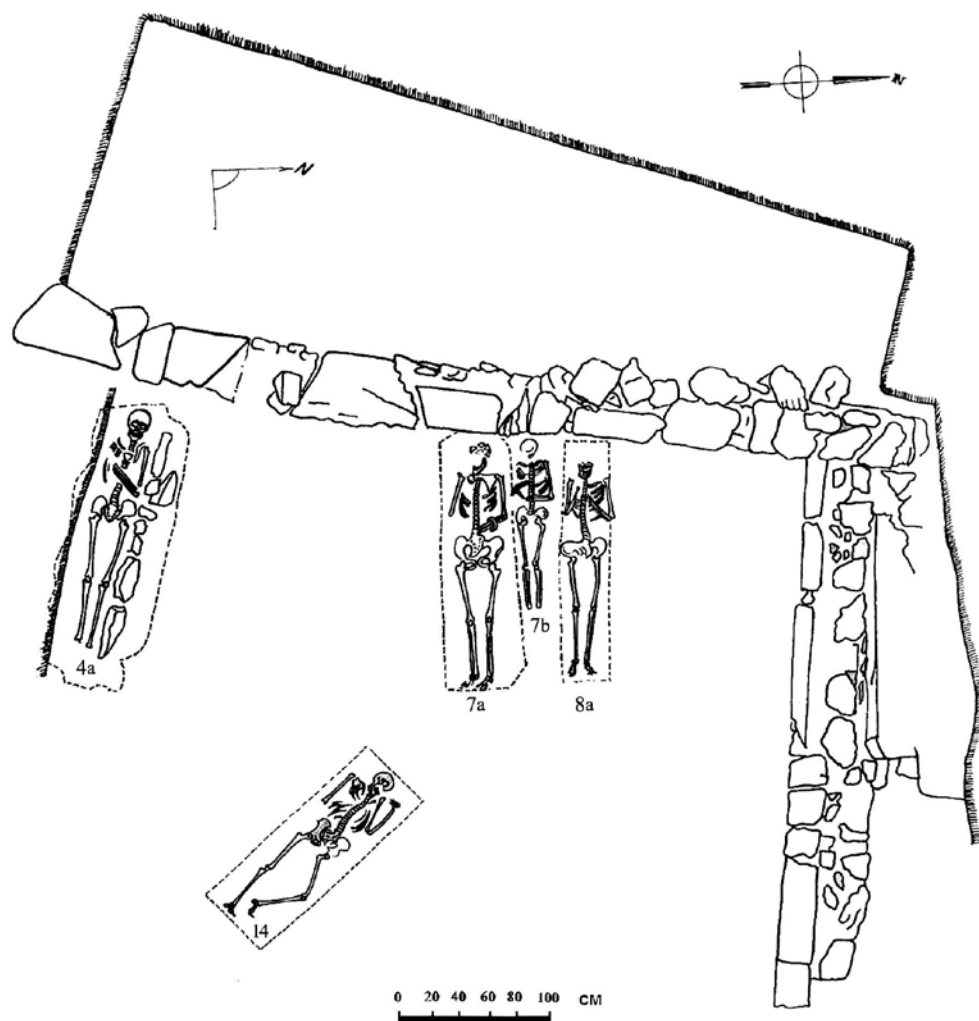
სურ. 7. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატში გამოვლენილი სამარხები და საფლავის ქვები (ც. გაბაშვილის მიხედვით)

Fig. 7. Dmanisi cemetery, graves unearthed in trench V and gravestones (according to Ts. Gabashvili)

სურ. 8. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატში გამოვლენილი სამარხები, I დონე
(ნ. თოფურიძის მიხედვით)

Fig. 8. Dmanisi cemetery, graves unearthed in trench V, level I
(according to N. Topuridze)

სურ. 9. დმანისის სამაროვანი, V კვადრატში გამოვლენილი სამარხები, II დონე
(ნ. თოფურიძის მიხედვით)

Fig. 9. Dmanisi cemetery, graves unearthed in trench V, level II
(according to N. Topuridze)

სურ. 10 კვ. V, სამარხი №2
Fig. 10. Trench V, grave 2

სურ. 11 კვ. V, სამარხი №4a
Fig. 11. Trench V, grave 4a

სურ. 12 კვ. V, სამარხი №5
Fig. 12. Trench V, grave 5

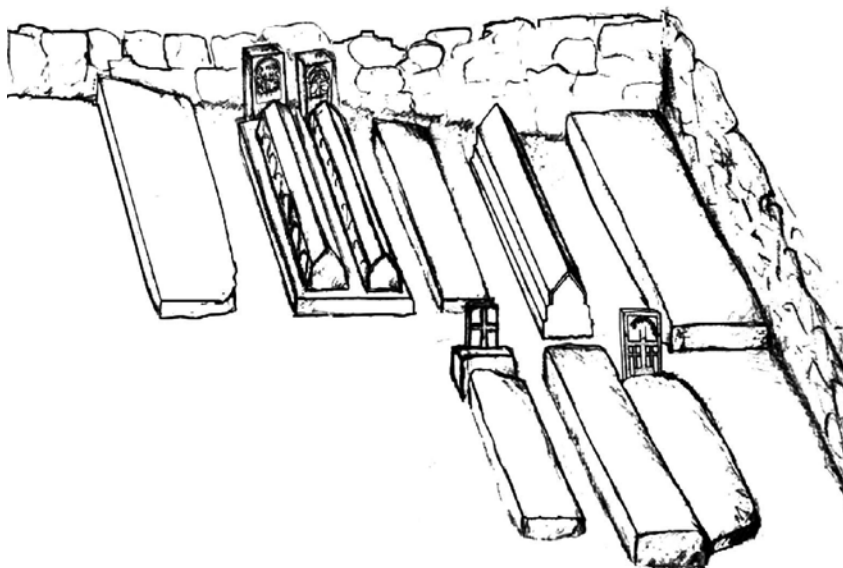
სურ. 13. კვ. V, სამარხი №7
Fig. 13. Trench V, grave 7

სურ. 14. კვ. V, სამარხი №8
Fig. 14. Trench V, grave 8

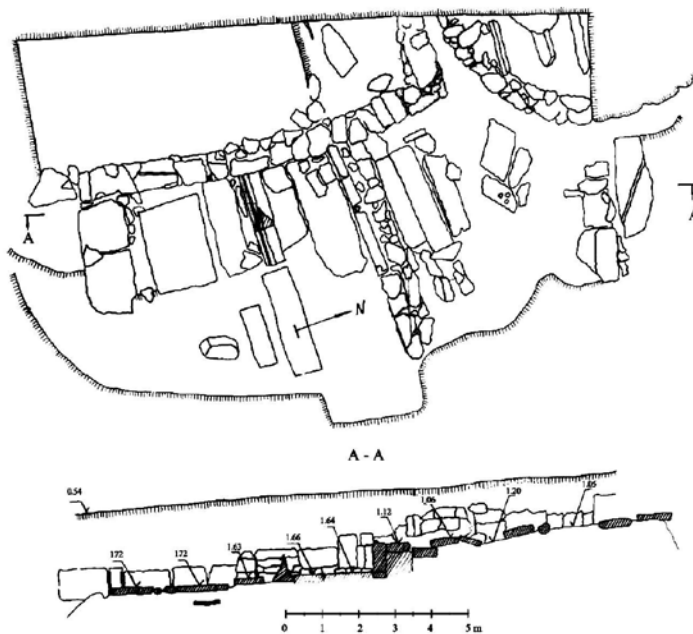

სურ. 15. კვ. V, სამარხი №11
Fig. 15. Trench V, grave 11

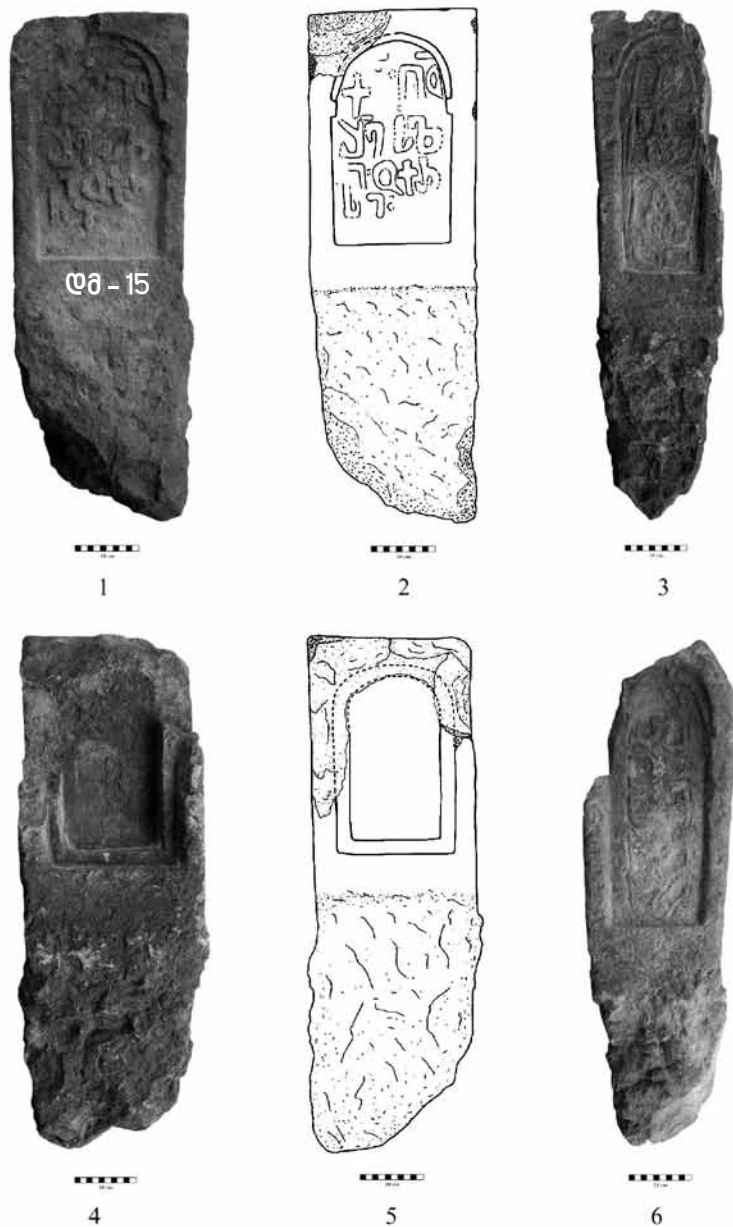
სურ. 16 დმანისის სამაროვანი, V კვადრატი, მიწისზედა მემორიალური ძეგლები
რეკონსტრუქცია (ჯ. ჩხვიმიაი)

Fig. 16. Dmanisi cemetery, trench V, reconstruction of overground memorial monuments (J. Chkhvimiani)

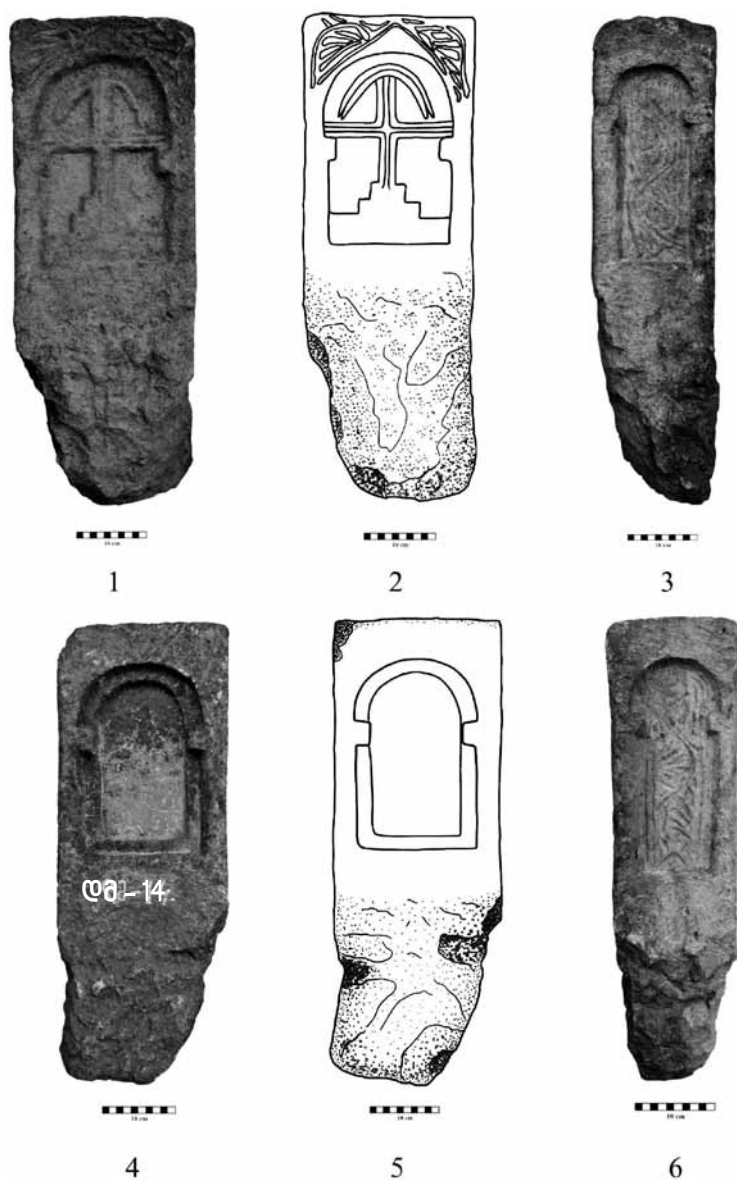
სურ. 17. დმანისის სამაროვანი, V და VI კვადრატები

Fig. 17. Dmanisi cemetery, trench V and trench VI

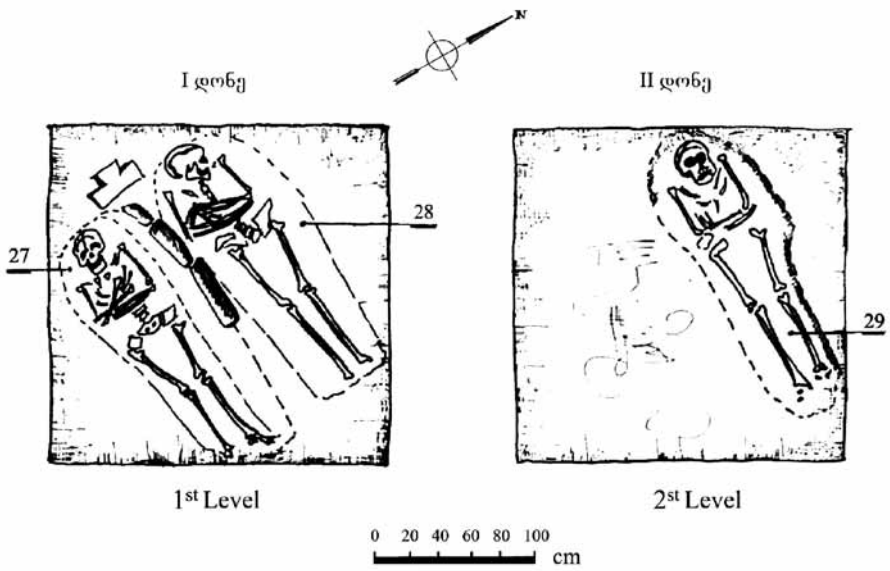
სურ. 18. დმანისის სამაროვანი, კვ. V, სამარხი №5, დმ.15 საფლავის ქვა
(ავტორის ჩანახატი)

Fig. 18. Dmanisi cemetery, trench v, grave 5, dm. 15 gravestone (J. Chkhvimiani)

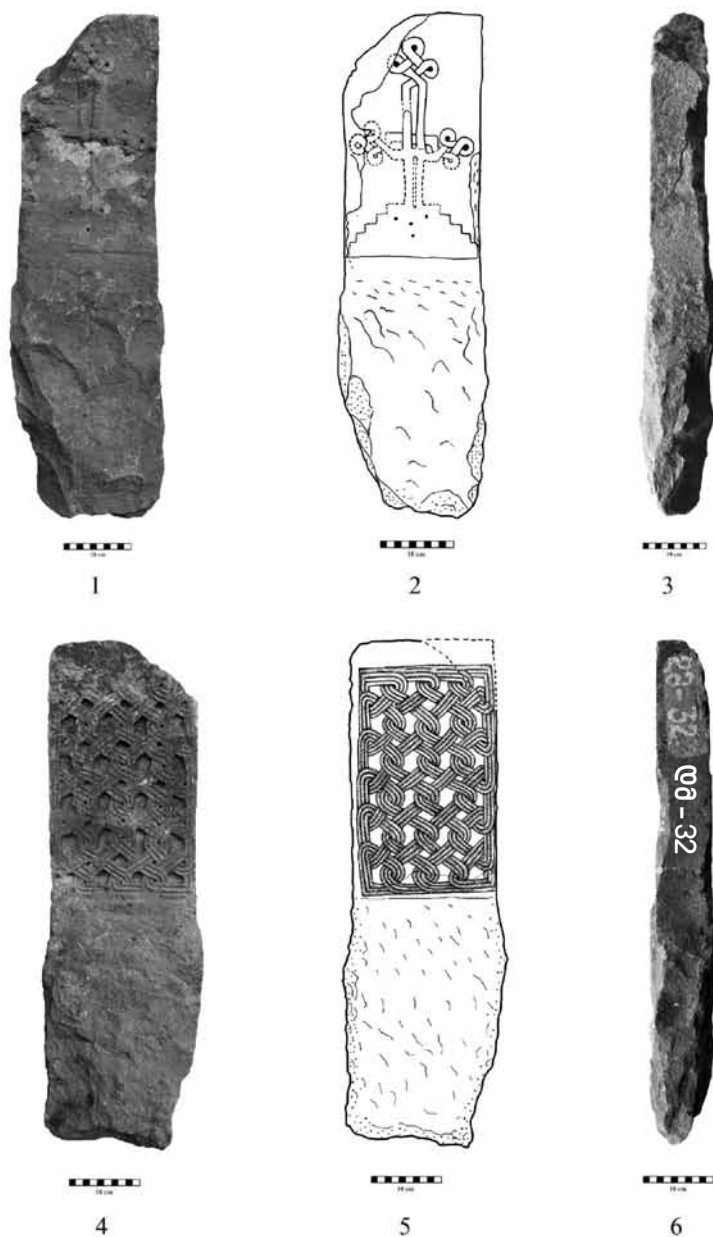
სურ. 19. დმანისის სამაროვანი, კვ. V, სამარხი №6, დმ.14 საფლავის ქვა
(ავტორის ჩანახატი)

Fig. 19. Dmanisi cemetery, trench V, grave 6, dm. 14 gravestone
(J. Chkhvimiani)

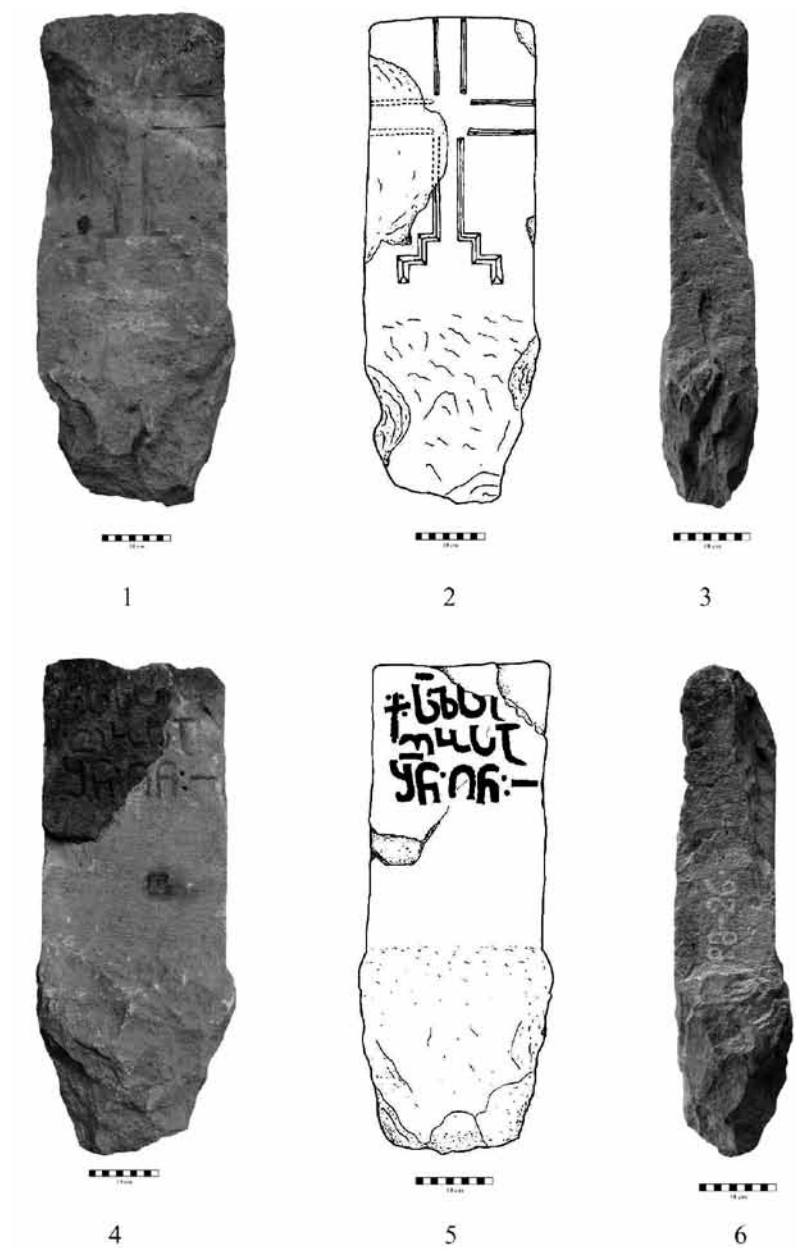
სურ. 20. დმანისის სამაროვანი, კვ. XIII, სამარხი №27-29, ფოტო, სამარხების გეგმა

Fig. 20. Dmanisi cemetery, trench XIII, graves 27-29, photo, plan of graves

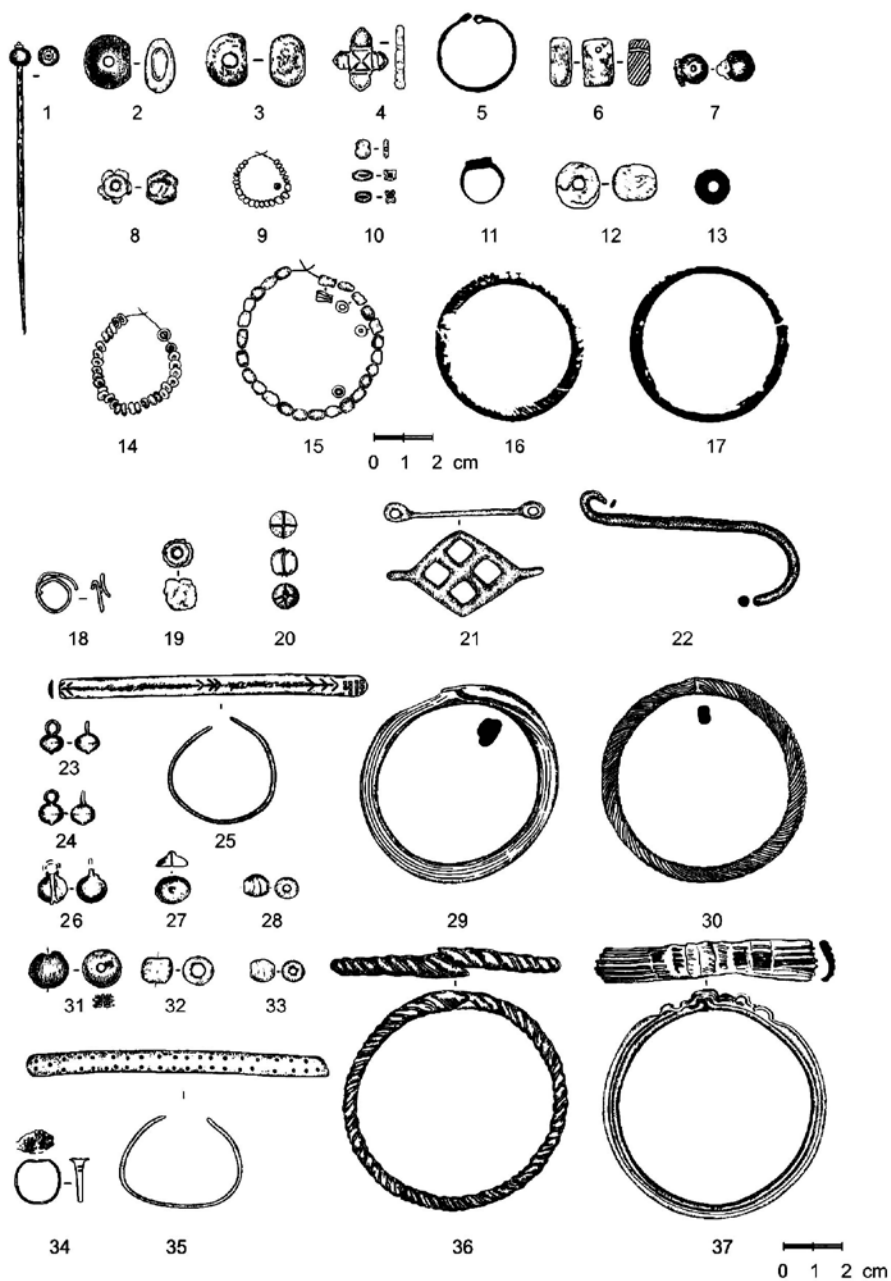
სურ. 21. დმანისის სამაროვანი, კვ. XIII, სამარბი №27, დმ.32 საფლავის ქვა
(ავტორის ჩანახატი)

Fig. 21. Dmanisi cemetery, trench XIII, grave 27, dm. 32 gravestone
(J. Chkhvimiani)

სურ. 22. დმანისის სამაროვანი, კვ. XIII, სამარხი №28-29, დმ.26 საფლავის ქვა
(ავტორის ჩანახატი)

Fig. 22. Dmanisi cemetery, trench XIII, graves 28-29, dm. 26 gravestone
(J. Chkhvimiani)

ტაბ. I. დმანისის სამაროვანი, კვ. V და კვ. XIII, სამარხეული ინვენტარი

Fig. 23. Dmanisi cemetery, trench V and trench XIII, grave goods